

Tanzimat Hatt-ı Hümayunu'nu (1839) baştan okuma*

EDHEM ELDEM**

Tanzimat'a alternatif bir bakış

Bundan yaklaşık 25 yıl önce rahmetli Butrus Abu-Manneh (1932-2018) "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun İslâmi kökenleri" konusunda çok yankı uyandırmış bir makale yayınlamıştı.¹ Bu makalenin bu denli ilgi çekmesinin başlıca nedeni, dönemin baskın tarih yazımına ters düşmesiydi. Ne var ki, Osmanlı devletinin dönüşümünü kapsayan ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun "düzenlemeler" manasına gelen diğer adından dolayı Tanzimat olarak bilinen döneme adını veren bu meşhur hattın ilanını hazırlayan etkenler konu-

(*) Bu incelemenin fikri, Collège de France'daki "Batının karşısında Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye" konulu dersimin üçüncü yılı kapsamında sırasıyla "Le décret des *Tanzimat*: explication de texte(s)" ("Tanzimat hatt-ı hümayunu: metin incelemesi") ve "Le décret des *Tanzimat*: mode d'emploi" ("Tanzimat hatt-ı hümayunu: kullanım kılavuzu") başlıkları altında 24 ve 31 Ocak 2020 tarihlerinde vermiş olduğum konuşmalardan doğmuştur. Makalenin ilk hali 2021 yılında Fransızca olarak yayımlanmıştır: "L'édit des *Tanzimat*: une relecture", *Turcica*, 52 (2021), s. 201-307. Pek tabii ki teşekkürlerim öncelikle Collège de France'a ve idaresine ve özellikle sabır ve ilgileriyle bu konudaki ilk sorgulama ve tereddütlerimi derinleştirip peşinden gitmeye beni teşvik eden dinleyicilerime teşekkür borçluyum. Ayrıca makalenin araştırma ve yazım safhası boyunca bana yardım ve desteklerini esirgemeyen dost ve meslektaşlarım Ali Akyıldız, Pierre E. Caquet, François Georgeon, Aylin Koçunyan, Sinan Kunalalp, Alp Eren Topal ve Nicolas Vatin'e içtenlikle minnettarım. Son olarak da birçok açıdan kendi ilgi ve uzmanlık alanıyla kesişen bu konudaki çalışmamı büyük bir dikkat ve yapıcı eleştirilerle okumuş olan Özgür Türesay'a ne kadar teşekkür etsem azdır.

(**) Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü.

1 Butrus Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", *Die Welt des Islams* 34 (1994), s. 173-203.

sundaki daha geleneksel görüşleri ciddi bir şekilde sorguladığı düşünülürse, bu makalenin alan üzerinde neredeyse hissedilmeyecek derecede hafif, fakat son kertede gayet belirleyici bir etki bırakmış olduğunu teslim etmek gerekir.² Makalesinin daha ilk paragrafından başlayarak, Abu-Manneh bu belgenin niteliği ve kaynakları konusunda belirli bir görüşün ne kadar kolaylıkla yerleşmiş olduğuna dair itirazını dile getirmektedir:

Tanzimat dönemi tarihçiliğinde genellikle Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun yazılması Mustafa Reşid Paşa'ya atfedilir. Reşid'in 1830'ların ortalarında ve sonlarına doğru birkaç sene boyunca Paris ve Londra'daki elçiliği münasebetiyle Batı Avrupa'nın başlıca devlet adamlarıyla temasa girmiş, pek tabii ki Avrupa'daki siyasi sistemlerin işleyişini yakından inceleme fırsatını yakalamıştır. Dolayısıyla modern tarihçiler, Reşid'in kendi gibi o dönemde Avrupa başkentlerinde görev yapmış olan diğer Osmanlı diplomatlarının "Batının doğrudan etkisine şahsen maruz kalma fırsatına" sahip olduklarını düşünmektedirler. 1840'ların sonlarında İstanbul'daki İngiliz elçiliğinde ataşe olan Henry Layard'a göre Fransızca'yı öğrenmiş ve bu lisanı "Avrupa'nın siyasi literatürünün önemli bir kısmını tetkik etmek için kullanmıştır". Bu tür genelle-yici ve iddialı tespitler, modern tarihçileri Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun Batı nüfuzu altında yazılmış olduğu sonucuna varmaya itmiştir.³

Paragrafın dipnotlarından bu durumun başlıca sorumlularının kim oldukları anlaşılıyordu: vakanüvis Ahmed Lutfi Efendi,⁴ Bernard Lewis,⁵ Niyazi Berkes,⁶ Stanford ve Ezel Kural Shaw.⁷ Aslında bu liste daha da uzayabi-

- 2 Her ne kadar Baki Tezcan'ın "ikinci imparatorluk" konusundaki çalışmasından beri 19. yüzyılın en önemli dönüm noktalarından biri olarak sıklıkla 1826'da yeniçerilerin ortadan kaldırılmasını amaçlayan Vak'a-i Hayriye'den sıklıkla bahsediliyorsa da, Tanzimat Hatt-ı Hümayunu'nu ele alan bu çalışmada daha geleneksel de olsa 1839 bütün önemini muhafaza etmektedir (Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire. Political and Social Transformation in the Early Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), s. 193, 226, 240-243).
- 3 Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", s. 173-174.
- 4 Ahmed Lutfi, *Tarih-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, c. VI, *1255 Senesinden Elli Altı Senesine Kadar Bir Yıllık Vekayii Şamildir* (İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1302/1885), s. 55, 59-60; A.y., Ahmed Lutfi, *Vak'anüvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi*, yay. haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı - Yapı Kredi Yayınları, 1999), c. VI-VII-VIII, s. 1023, 1026.
- 5 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra: Oxford University Press, 1961), s. 87.
- 6 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964), s. 144.
- 7 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, II, Reform, Revolution and Republic. The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977), s. 61.

lirdi. Bu yöndeki birkaç “klasik” çalışmayı hatırlatmakla yetineceğim: Mustafa Reşid Paşa'yı konu alan Reşat Kaynar'ın eseriyle Cavit Baysun'un makalesi (1940),⁸ Yavuz Abadan'ın kaleminden hattın analizi (1940)⁹ ve Enver Ziya Karal'ın “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi” konusundaki makalesi (1964).¹⁰ Zikrettiği tek istisna, hattın “gerçekten devletin geleneksel felsefesini yansıttığı” ve “kanunların temel ilkesinin tabii hukukta değil de imparatorluğu hayata döndürmek gibi pratik bir ihtiyaçta keşfedildiğini” kabul eden Halil İnalçık'tı.¹¹ Bu iddia doğrudu veya en azından yanlış değildi, zira Abu-Manneh İnalçık'ın “devletin geleneksel felsefesi” ifadesini kullanırken bunun “1830'ların Avrupa anayasalarının başlıca özellikleriyle başarılı bir şekilde birleştirildiği” yönündeki iddiasını görmezden geliyordu. Keza, aynı yazarın “Şeriata yapılan birkaç atıf, belgenin devrimci içeriğini muhafazakârlardan saklamaktaydı” tespitini de göz ardı ediyordu.¹²

Mustafa Reşid Paşa'nın Avrupa'daki görevlerinden “bazı bilgiler” edinmiş olacağını kabul etmekle birlikte Abu-Manneh hatt-ı hümayunda bunların izlerine rastlayamamaktaydı. Ona bakılırsa asıl görünen daha önceki dönemlere ait etkiler, özellikle de “son derecede Sünni ve Ortodoks” bir görüntü veren “ustası ve hamisi” Pertev Paşa'nın (1785-1837) etkisi söz konusuydu. Dahası da vardı: Mustafa Reşid Paşa ile arkadaşları üzerinde odaklanmaktan tarihçiler, padişah Abdülmecid (1823-1861, hk. 1839-1861), sadrazam Hüsrev Mehmed Paşa (1765?-1855) ve şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım Efendi (1762-1846) gibi dönemin diğer önemli kişiliklerini göz ardı etmişlerdi.¹³

8 Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954), s. 99-129; Cavit Baysun, “Mustafa Reşit Paşa”, *Tanzimat I. Yüzdüncü Yıldönümü Münasebetiyle* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), s. 726-734.

9 Yavuz Abadan, “Tanzimat Fermanının Tahlili”, *Tanzimat I. Yüzdüncü Yıldönümü Münasebetiyle* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), s. 31-58.

10 Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, *Belleten XXVIII/112* (Ekim 1964), s. 581-601.

11 John Whitney Hall ve Halil İnalçık, “The Nature of Traditional Society”, Robert E. Ward ve Dankwart Rustow, derl., *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton: Princeton University Press, 1964), s. 56-57.

12 A.e., s. 56. İnalçık bu görüşlerine aynı sene yayımlanmış olan Türkçe bir makalesinde yer vermekte, hattın “devrimci” olduğu, Mustafa Reşid Paşa'nın başını çektiği bürokrasinin ıslahat arzusundan kaynaklandığı, fakat özellikle girizgâhında İslâm ile geleneksel devlet anlayışına dayanan bir retorik kullandığı konusundaki iddialarını tekrarlamaktadır (Halil İnalçık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, *Belleten XXVIII/112* (Ekim 1964), s. 614-622).

13 Abu-Manneh, “The Islamic Roots of the Gülhane Rescript”, s. 174-175.

Abu-Manneh'in bu iddiaları her şeyden önce Tanzimat'ın ilanından önceki dönemde imparatorluğun siyasi ortamının bir analizine dayanıyordu. Özellikle de devlet ricaline yönelik keyfi uygulamaların artışı, ayan ve derebeylerin yükselişle birlikte iktidarın adem-i merkezîyetçi etkenler altında kalması ve otokratik yönetimiyle hem ahalinin hem hayatlarını kaybetmekten korkar hale gelmiş olan ricalin nezdinde itibar kaybetmiş olan II. Mahmud'un (1785-1839, hk. 1808-1839) giderek antipati toplaması gibi gelişmelerin üzerinde durmaktaydı.¹⁴ İmparatorluğun bu iç şartları devlet ricalinin yeni padişah Abdülmecid'e babasının hayatında yapamadıkları bir şekilde gücünü sınırlayan bir belgeyi dayatmış olmalarını izah etmeye yeterliydi. Ne var ki Abu-Manneh'in asıl ilgisini çeken, bu berbat durumun üzerine oturmuş olan başka bir olguydu: Gerek sarayda gerekse rical arasında Sünnî İslâm'ın bir şekliyle iktidar ağıyla olan yakınlaşma. Abu-Manneh'in dikkat çektiği bu olgunun bir tezahürü, 16 yaşında tahta oturan genç padişahın İslâmî eğitim almış olduğu üç hocadan Hafız Şehri Mehmed Emin Efendi'nin (?-1867) Nakşibendi tarikatının adını Mevlana Muhammed Halid Bağdadi'den (1779-1827) alan Halidi koluyla çok içli dışlı olmuş olmasıydı. Bundan vardığı sonuç, genç şehzadenin Sünnî İslâm'ın rical arasında yaygınlaştırılmasını öneren bu hareketin önemli derecede etkisi altında kalmış olacağıydı.¹⁵

Nakşibendi-Müceddidi tarikatının 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda ve özellikle İstanbul'da gelişimini ve özellikle de Hali diliğin II. Mahmud döneminde elde ettiği siyasi nüfuzu uzun yıllar incelemiş olan Abu-Manneh için pek tanıdık bir alan söz konusuydu.¹⁶ Yazarın II. Mahmud'un saltanatında bu hareketin Sünnî ilkeleriyle padişahın otokratik girişimleri arasında ciddi bir gerginlik tespit etmiş olmasından bu son dönemin özellikle önemli olduğunu anlamak mümkündür. Anlaşılan, padişahın tarikatın mensuplarına ve tekkelerine yönelik saldırılarının yer aldığı bir dönemden sonra Mahmud'un istibdadını muhafaza etmekle birlikte tarikatın

14 *A.e.*, s. 176-181.

15 *A.e.*, s. 182-183.

16 Abu-Manneh, "The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century", *Die Welt des Islams* 22/1/4 (1982), s. 1-36; A. y., "Transformations of the Naqshbandiyya, 17th-20th Century: Introduction", *Die Welt des Islams* 43/3 (2003), s. 303-308; A.y., "Salafîyya and the Rise of the Khâlidîyya in Baghdad in the Early Nineteenth Century", *Die Welt des Islams* 43/3 (2003), s. 349-372; A.y., "Sheikh Murâd al-Bukhârî and the Expansion of the Naqshbandî-Mujaddidî Order in Istanbul", *Die Welt des Islams* 53/1 (2013), s. 1-25.

müritlerine oğlunun eğitimini emanet etmek dahil belirli bir görünürlük ve itibar sağlaması ve esas itibariyle taktik bazı kaygılara dayanan bir politika takip etmesiyle beraber ilişkiler bir şekilde düzene girmişti.¹⁷ Anlaşılan tarikatın nüfuzu genç şehzadenin eğitimiyle sınırlı kalmamıştı. Annesi Bezmialem Kadınefendi (1807-1853) de Halidiliğe bağlanmıştı.¹⁸ Ablası Adile Sultan (1826-1899) ile Eyyubi Abdullah Efendi (?-1836), hattat Mustafa İzzet Efendi (1801-1876) ve şeyhülislam Mustafa Asım Efendi gibi saraya ve hükümete yakın bazı ulema da aynı bağlılığı göstermekteydi. Sadrazam Hüsrev Paşa'ya gelince, herhangi bir tarikat bağlantısı bilinmese de aynı tarikata karşı bir yakınlığı olduğu muhtemel gözükmemektedir. Nakşibendi-Müceddidi olduğu bilinen Pertev Paşa'nın yetiştirmesi olarak Mustafa Reşid Paşa'nın bile bu nüfuz ağının dışında kalmış olması mümkün gözükmemektedir.¹⁹ Kısacası Sünni İslâm'ın bu ilişkiler ağının karşısında "bu birleşik kararlılığın Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu mümkün kılmış olduğuna şüphe yoktur".²⁰

Abu-Manneh'in kanıtları, ipuçları ve iddiaları

Sahneyi ve dekorunu bu şekilde inşa ettikten sonra sıra, hattın bu siyasi etkenin ışığında nasıl şekillendiğinin delillerini sıralamaya gelmişti. Bir gün önce tayin edilen sadrazam Hüsrev Paşa'ya hitaben saltanatının üçüncü gününde Abdülmecid, ilk hatt-ı hümayununda İslâm ve geleneğe olan bağlılığını vurgulamaktaydı. Gerçekten de bu hattın metninde hilafetin kendisine hem veraset hem hukuk yoluyla geçmiş olduğunu ("hilafet bi'l-irs ve'l-istihkak zat-ı hümayunumuza intikal ile"), Allah'ın ve resulünün yardımını niyaz ettiğini ve "bütün işlerin Şeriatı uygun bir şekilde yoluna konmasıyla, fakir, âciz ve gayrimüslimler dahil bütün ahalinin düzen ve huzurunun sağlanması" gerektiğini söylemekteydi ("bilcümle hususatın şer'-i şerife tatbiken mihver-i layıkında idaresiyle kâffe-i ahali ve fukara ve aceze ve reayanın istihsal-i asayiş ü huzurları emrinin icrası").²¹ Abu-Manneh bu belgede Ka-

17 Abu-Manneh, "The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya", s. 29-34.

18 Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", s. 185.

19 A.e., s. 186-187.

20 A.e., s. 188.

21 *Takvim-i Vekayi* 181 (28 Rebiyülahir 1255/10 Temmuz 1839), s. 1. Bu hat 3 Temmuz 1839 tarihidir. Metinde kullanılan "sürü" manasındaki "reaya" tabirinin imparatorluğun ilk yüzyıllarında dinlerinden bağımsız olarak vergiye tabi bütün ahaliyi "askeri" olarak tanımlanan "çoban"larından ayırarak tarif ettiğini biliyoruz. Ne var ki 18. yüzyıldan itibaren bu ta-

sım ayında ilan edilecek hattın iki öncülünü görmekteydi: Şeriata yapılan kuvvetli atıf ve gayrimüslimler (reaya) dahil *bütün* ahalinin zikredilmesi-ydi (kendi vurgusu).²² Ne var ki Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun önemli noktalarından biri gerçekten de ilan edilen tedbirlerin "ahalinin İslâm ve diğer dinlere mensup" tamamına uygulanmasında ısrar ediyor idiye de ("tebaa-i saltanat-ı seniye-mizden olan ehl-i İslâm ve milel-i saire")²³ bu ifadede yer alan kapsayıcılığın ilk hatta gayrimüslimlerin fukara ve acezeden sonra zikredilmesinden oldukça farklı olduğunu kabul etmek gerekir. Gerçekten de bu durum, Tanzimat fermanını meseleyi tamamen retorik bir şekilde ele alan daha önceki belgelerden açık bir şekilde ayırmaktadır.

Abu-Manneh benzer bir şekilde 5 Cemaziyülevvel 1255 (16 Temmuz 1839) tarihli ve şeyhülislamın makamında vüzeranın huzurunda okunduğu bilinen hattı da incelemiştir. Burada da padişahın "Şeriati uygulayıp ilahi emirlere uyacağı" ("Şer'-i şerife tatbik ve evamir-i sübhaniyeye rabt ü tevfiğ") dile getirilmekte ama aynı zamanda da "adalet ve hakkaniyet kanununa riayet edeceği" ("kanun-ı nısfet ü hakkaniyete riayet") vurgulanmaktadır. Buna ilaveten aynı hatta tebaanın "mal, can ve yerleri konularında güvende olup her türlü baskı ve eziyetten korunmaları" ("mal ü can ve mahall ü mekânından

bir münhasıran gayrimüslimler için kullanılmaya başlamış, dolayısıyla esas ayırım sadece onların ödediği cizye üzerinden yapılmaya başlamıştır (Clifford Edmund Bosworth ve Suraiya Faroqi, "Ra'yya", *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0905; Aleksandar Fotić, "Tracing the Origin of a New Meaning of the Term *Re'âyâ* in the Eighteenth-Century Ottoman Balkans", *Balkanica* XLVIII (2017), s. 55-66). Bu konuda ayrıca bkz. Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, s. 235-236. Osmanlı pratiğindeki bu anlam kayması Batı kaynaklarına da sirayet etmiş ve 18. yüzyıldan itibaren gayrimüslimler "raya" olarak tanımlanagelmiştir. Sorun şudur ki bu durumun varlığı, tabirin bazen ilk manasında ve kapsamında kullanılmasını dışlamamaktadır. Burada "gayrimüslim" olarak tercüme etme kararım, cümlelerin genel anlamından ve Abu-Manneh'in de bu şekilde yorumlamış olmasından kaynaklanmaktadır.

22 Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", s. 189.

23 Bu çalışmanın önemli dayanaklarından birini oluşturan ve devlet tarafından ilan ile eşzamanlı olarak basılarak sefaretlere gönderilmiş olan hattın Fransızca tercümesinde yer alan ifade biraz farklıdır: "*tous nos sujets, de quelque religion ou secte qu'ils puissent être*", yani "din ve mezhepleri ne olursa olsun bütün tebaamız". Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun el yazması için bkz. T.C. Devlet Osmanlı Arşivi (BOA), İ MSM 1/24. Hattın resmî matbu örnekleri için bkz. Milli Kütüphane koleksiyonunda yer alan *Takvîm-i Vekayi* 186 (19 Şaban 1255/28 Ekim 1839) nüshasına eklenmiş varak ve *Düstur*, ([İstanbul]: Matbaa-i Âmire, 1289/1872), s. 4-7. Resmî Fransızca nüshası ise şu koleksiyonlarda mevcuttur: BOA, HR SYS 1869/2 ve Fransa Dışişleri ve Avrupa Bakanlığı Arşivi, Paris (AMAE), Turquie - Mémoires et documents (MD), 45, v. 168a-b, 169b; Correspondance politique (CP), 279, pièce 61. Bana Osmanlı arşivindeki nüshaların kopyasını sağlamış olan Aylın Koçunyan'a teşekkür ederim.

müsterih ve emin ve asar-ı renciş ü teaddiden masun ve mutmain olmaları”) gerektiği hatırlatılmaktadır.²⁴ Gerçekten de bu kaygılar da Gülhane hattının başlıca vaatlerinden birini akla getirmektedir: “Şeriatın gerektirdiği üzere bütün imparatorluğun ahalisinin can, namus ve mallarıyla ilgili tam bir emniyet sağlanmaktadır” (“can u ırz u namus u mal maddelerinden hükmişer’i iktizasınca kâffe-i memalik-i mahrusamız ahalisine taraf-ı şahanemizden emniyet-i kâmile verilmiş”).²⁵ Buna mukabil, tebaanın tarif edilmiş şekli bir önceki hatt-ı hümayun ile aynı kalmıştır. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki 16 Temmuz tarihli hattın çok belirgin bir amacı bulunmaktadır, o da yeni padişahın, özellikle idarenin en büyük illetini oluşturan yolsuzluk (*irtişa*) konusunda babasının kanunlarına riayetini teyit etmektir. Bu durumda, pek de inandırıcı olmayan retoriğinin ötesinde bu belgeyi Abu-Manneh’in önerdiği gibi Gülhane hatt-ı hümayunun bir öncülü olarak görmek zorlaşmaktadır.²⁶

Abu-Manneh’in mantık silsilesini sürdürecektir olursak, böylece sürecin son noktasına, yani meşhur hattın 3 Kasım 1839 tarihindeki ilanına varmış oluruz. (Resim 1) Bu ilanın iki safhada yapıldığı, önce “şer’i kanunların hangi temellere dayanarak bahsi geçen hat [yani 16 Temmuz hattı] ile uyumlu bir şekilde ilan edileceklerini tartışmak üzere 1839 yazının sonuna doğru” Babıâli’de toplanan bir danışma meclisinden (Meclis-i Şura) geçtiğini anlıyoruz. Fakat bu toplantıdan çıkan ve Abu-Manneh’in arz/dilekçe (*petition*) olarak nitelediği belgenin çok dikkat çekici iki özelliği bulunmaktadır. Birincisi, gelecekteki Gülhane hattının neredeyse bütün maddelerini, üstelik “ehl-i İslâm ve milel-i saire”²⁷ örneğindeki gibi, aynı ifadelerle sıralamakta olmasıdır. Abu-Manneh açısından daha da önemli olan ikinci özellik ise, metnin altında bürokrasi ile ulema arasında eşit bir şekilde dağıldıkları görülen 38 kişinin mührünün yer almasıydı.²⁸ Bu bilgilerin ışığında olu-

24 *Takvîm-i Vekayi* 182 (16 Cemaziyülevvel 1255/28 Temmuz 1839), s. 2.

25 BOA, İ MSM 1/24 ve HR SYS 1869/2. Ayrıca bkz. Ali Akyıldız, “Tanzimat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XL (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), s. 1-10.

26 Abu-Manneh, “The Islamic Roots of the Gülhane Rescript”, s. 189-190.

27 Gayet karmaşık bir terminoloji tartışmasına girmeden hatırlatmak isterim ki “millet” tabiri ancak modernlikle “ulus” anlamını almıştır. 19. yüzyılda henüz imparatorluğun başlıca gayrimüslim topluluklarını tarif etmek için kullanılmıştır. Bu belge bu tanımın ilk kullanımlarından birine vesile olmuştur (Michael Ursinus, “Communautés”, François Georgeon, Nicolas Vatin, Gilles Veinstein ve Elisabetta Borromeo, derl., *Dictionnaire de l'Empire ottoman* (Paris: Fayard, 2015), s. 280-283.).

28 Belgede mührü yer alan kişilerin tamamın teşhis etmek fiilen imkânsızdır, zira mühürlerinde paye veya görevleriyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Tek çözüm, bu isimleri ay-

şan senaryo, Abu-Manneh'in iddialarıyla mükemmelen örtüşmektedir. Temmuz ortalarında bir hat (hatta 3 Temmuz'u da katacak olursak iki hat) sayesinde padişah bütün tebaasına adalet ve hakkaniyet bahsetme niyetini açıklar; yazın sonunda bürokrat ve ulemeden oluşan bir ittifaktan oluşan bir danışma meclisi bu niyete uygun hukuki ve idari ıslahat teklifinde bulunur; ardından da padişahın olurluğu alan bu teklif 3 Kasım günü Gülhane'de ilan edilen meşhur hatt-ı hümayun ile taçlandırılır. Bu durumda Mustafa Reşid Paşa'nın bu süreçte merkezî, hatta tek başına rol oynamış olmasını iddia eden efsane yerle bir olmaktadır. İlk hatların kaleme alındığı tarihlerde İstanbul'da bile bulunmuyordu. Sürecin geri kalanı için ise en fazla ileri sürülebilecek olan, Avrupa'yla ilgili kendi tecrübe, fikir ve hayranlığını paylaştıkları pek de iddia edilemeyecek birçok rical ile beraber bu işe koyulduğudur. Başka bir deyişle Gülhane hatt-ı hümayunu, çok sayıda bürokrat ve ulemeden oluşan ve genç padişahın da muhtemelen yer aldığı geniş bir ittifağın tasarladığı, tartıştığı, onayladığı ve ilan ettiği, bugünün tabiriyle "yerli ve milli" bir metin olarak görülmelidir.²⁹

Sorgulamalar

Ne var ki bu senaryonun ayakları sağlam basmamaktadır. Abdülmecid'in ilk hatlarıyla Gülhane hattı arasında varsayılan devamlılığı daha önce de belirttiğim gibi gayet farklı bir retorik ve terminoloji yalanlamaktadır. Pek tabii ki Gülhane hattını da kelimesi kelimesine kabul etmek doğru olmaz. Burada da, mukaddimedede Şeriata ilan edilen bağlılık gibi, gayet retorik unsurlar mevcuttur. Fakat gene de bu belge içeriği, amaçları ve sonuçları açısından önceki idareyle devamlılığı yolsuzluk kadar muğlak bir nokta üzerinden teyit eden "rutin" bir hatla mukayese edilemeyecek kadar farklıdır. Ayrıca bu meclisten çıkan belge Gülhane hattının anlaşılması ve bir bağlama oturtulması için ne kadar önemliyse, 16 Temmuz hattıyla aynı türden bir bağlantıyı kurmak o denli zor görünmektedir. Meclisin belgesinde bu hatla aklı getiren hiçbir nokta bulunmadığı gibi, her şey Gülhane hattına işaret etmektedir. Dolayısıyla mecliste oluşturulan bu belge hukuki bir süre-

nı dönemin kaynaklarında yer alan devlet ricalinin isimleriyle mukayese etmektir. Bu yöndeki çabalarımın sonucunda ulemeden 16, ulema dışından ise 17 ismi doğrulayabildiğime göre Abu-Manneh'in öne sürdüğü eşitliğin makul bir tahmin olabileceğini aklı getirmektedir.

29 Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", s. 191-194.

cin ara merhalesi değil, yepyeni bir oluşumun ilk adımı olarak görülmelidir. Bu tespiti Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ile Dar-ı Şura-yı Bab-ı Âli'nin kuruluşunu "Tanzimat-ı Hayriye" başlığıyla ilan eden Mart 1838'deki hatt-ı hümayun için de geçerlidir.³⁰ Gülhane hattının arkasındaki kişilerin önceki saltanatla devamlılık hissi veren bir retoriğe başvurdukları şüphesizse de aradaki benzerlik bununla sınırlı kalmış, iki belgenin içeriğine hiçbir şekilde yansımamıştır.

Ona mukabil, meclisin meşhur belgesi her türlü dikkati hak edecek bir önem taşımaktadır.³¹ (Resim 2) Her şeyden önce padişahın onayına sunulan her belgenin şu veya bu şekilde bir arz olduğu düşünülebilirse de, burada söz konusu olan, o mecliste olan tartışmalardan kaynaklanan ve padişahın onaylamış olduğu bir mazbata, yani tutanak söz konusudur.³² Dolayısıyla burada oluşturulmaya çalışılan bir hatt-ı hümayunun hazırlanması amacıyla bir taslağın mecliste görüşüldüğü Tanzimat'ın bir tür hazırlık safhasıyla karşı karşıya olduğumuz anlaşılmalıdır. Bu durum, söz konusu metinle nihai hali arasındaki örtüşmeleri mükemmelen izah etmektedir.³³ İki metin arasındaki bu bağlantı ise meclisin toplantı tarihini özellikle önemli kılmaktadır. Şaşırtıcı da olsa bu belgede tarih bulunmadığı gibi bugüne kadar hiç kimse Gülhane hattından öncesi gibi muğlak bir kavramın dışında herhangi bir tarihlendirmeye teşebbüs etmemiştir. Gördüğümüz üzere Abu Manneh yaz sonundan –Eylül civarı diye mi okumak gerekir?– yani Gülhane hat-

30 Mesela Dar-ı Şura-yı Bab-ı Âli'nin 28 Muharrem 1254 (23 Nisan 1838) tarihli doğrudan ve dolaylı vergileri ilgilendiren mazbatasına bakılırsa (BOA, BEOAYNd 1729, s. 4-5), başlıkta "nizam-ı hayriye" ifadesinin kullanıldığı ama metnin içinde "tanzimat-hayriye" tabirinin yer aldığı göze çarpmaktadır. Kendi yorumunda ise padişahın kendisi "tanzimat-ı hayriyenin esası olan vergi maddesi"nden bahsetmektedir. Bütün bunlardan bu tabir ve türevlerinin meşhur hattın ilanından neredeyse iki yıl öncesinde kullanıldığını göstermekle birlikte bu kullanımdan hareketle metinler arasında belirli bir retorik dışında bir bağlantı kurmak imkânsız görünmektedir.

31 Bu belge Topkapı Sarayı Arşivinde BOA, TS MAe 569/59 kodu altında muhafaza edilmektedir. Belgede meclisin adı geçmemekle birlikte "Bab-ı Âlilerinde akdolunan meclis-i şura" ifadesinden Mart-Nisan 1838'de kurulmuş ve yukarıda bahsi geçmiş olan Dar-ı Şura-yı Bab-ı Âli olması kuvvetle muhtemel olduğundan çalışmanın devamında bu şekilde adlandırılacaktır.

32 Padişahın kendi el yazısıyla belgeye düştüğü onayında (hat) bu tabiri kullanmıştır: "İşbu meclis mazbatası" (BOA, TS MAe 569/59). Unutmamak gerekir ki Osmanlı geleneğinde mazbatalar bugün anladığımız şekliyle bütün konuşmaların kaydedildiği tutanaklar değil, sadece tartışılan meselenin ve önerilen çözümün bir özetinden ibarettir. Bu belgenin ilk zikredilişi için bkz. Cemil Bilsel, "Tanzimatın Haricî Siyaseti", *Tanzimat I. Yüzdüncü Yıldönümü Münasebetiyle* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), s. 666-667, 710.

33 Akyıldız, "Tanzimat", s. 2.

tından en az bir-iki ay öncesinden bahsetmekteydi.³⁴ Bu tahminden iki sayfa sonra ise “çok yakın bir öncül” (*immediate antecedent*) ifadesini kullandığında belgenin tarihini mi, yoksa içeriğini mi kastettiği anlaşılmamaktadır.³⁵

Dışişleri Bakanı Palmerston’a (1784-1865) bir mektubunda İngiltere’nin İstanbul’daki büyükelçisi Ponsonby (1770-1855) daha ağustos ayının sonlarına doğru hükümet üyelerinin suistimal ve yolsuzluk meselesinin bir “meclis” esnasında ele alınacağından bahsetmektedir.³⁶ Söz konusu olan mazbatasını incelemekte olduğumuz meclis miydi? Bu belgede nazırların suistimallerinden neredeyse hiç bahsedilmemesine bakılırsa, aynı meclis olması pek muhtemel gözükmemektedir. Fakat nihayet bu sorunun veya muammanın cevabını tedricen bulmuş olduğumu düşünüyorum. İlk aşamada bu belgenin tarihli bir suretini bulmayı başardım, fakat söz konusu tarih şaşırtıcı derecede geçti: 29 Şevval 1255, yani 4 Ocak 1840, Tanzimat’ın ilanından iki ay sonra. Bunun nedeni, söz konusu tarihin belgenin değil, belgeyi bulduğum Name-i Hümayun Defteri’ne kaydının tarihi olmasıydı.³⁷ (Resim 3) Bu buluş beni Tanzimat söz konusu olduğunda normal prosedürün aksine meşveret veya danışmanın hattın ilanından sonra gerçekleşmiş olabileceği ihtimalini düşünmeye ittiyse de, ikinci bir buluş bunun doğru olmadığını gösteriverdi. Gerçi bütün bunların dışında bu denli önemli bir belgenin kaydı için neden iki ay beklenmiş olabileceği sorusu hâlâ cevapsızdır.

İkinci buluşum daha güvenli ve çok daha basitti. Gelmiş geçmiş Osmanlı ve Türk kaynaklarında bu konuda herhangi bir bilgiye rastlayamayınca, yabancı –özellikle Fransız– basını taramaya başladım. Dönemin en önemli gazetelerinden *Journal des débats politiques et littéraires*’in 27 Kasım 1839 tarihli nüshasında aradığım cevabı buldum:

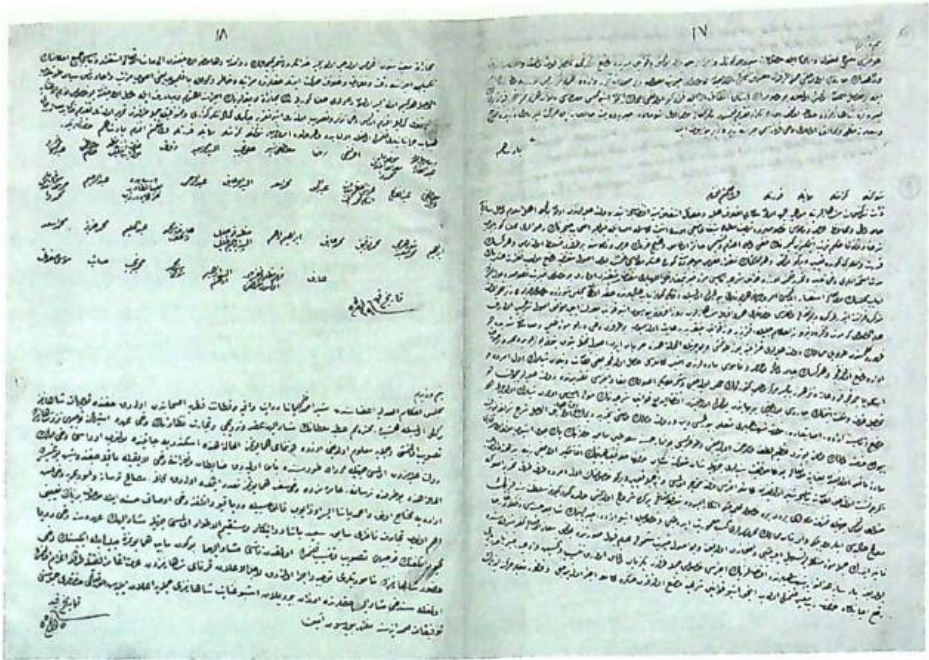
Kamuoyunda hükümetin bir süredir Padişah hazretlerinin tebaasına bahsetmeye niyet ettiği bir temel kanun konusunda çalıştığı bilinmekteydi, fakat kimse bunun esaslarından haberdar değildi. Ne var ki geçen perşembe günü, Babıâli’de toplanan ve bütün divan üyeleriyle şeyhülislam ve başlıca ule-

34 Abu-Manneh, “The Islamic Roots of the Gülhane Rescript”, s. 191.

35 A.e., s. 193.

36 “[Padişah] sadrazamı ortadaki suistimallere göz yummakla itham ettiğinde o da gayet açık olarak ancak birkaç haftadır iktidarda olduğu cevabını verdi. Mesele meclise getirildi ve bundan belki olumlu sonuçlar çıkabilir” (University of Southampton (UoS), the Palmerston Papers Database (PP), PP/GC/PO/371, Ponsonby’den Palmerston’a, 20 Ağustos 1839). “Belki” ibaresinin (“may”) altı Ponsonby’nin kendisi tarafından çizilmiştir.

37 BOA, A {DVNSNMHd 11, s. 17-18.

Resim 3. Meclis-i Şura mazbatasının Name-i Hümayun defterinde kayıtlı sureti, 29 Şevval 1255 (4 Ocak 1840). BOA, A {DVNSNMHD 11, s. 17-18.

manın çağrıldığı olağanüstü bir mecliste, padişahın yenilikçi tasarıları hakkında daha açık bir şekilde konuşulmaya başlandı ve kamunun merakı çokça tetiklenmiş oldu. Ertesi gün yeni bir olağanüstü meclis Sadrazam hazretlerinin emriyle toplanarak yeni kanunun meclis Babıâli'de toplanarak yeni kanunun imzalanabileceği en ihtisamlı şekilde takip eden 3 Kasım Pazar günü ilan edileceği kararlaştırılmıştır.³⁸

Journal de Smyrne'den aktarılan bu ayrıntılı bilgi³⁹ sayesinde Gülhane hatınının ilanını hazırlayan meclisin esrarını çözmeye imkân vermektedir. Olay iki adımda gerçekleşmişti. Perşembe 31 Ekim 1839 (23 Şaban 1255) gün-

38 *Journal des débats politiques et littéraires*, 27 Kasım 1839, s. 2. Bu bilgi, *Journal de Smyrne*'de çıkan 5 Kasım tarihli İstanbul menşeli bir haberden aktarılmıştır. Metnin devamında Gülhane'deki törenin tasviri ve hattın tamamının tercümesi yer almaktaydı. *La Presse* ile *Le Courier* gazeteleri ertesi gün aynı metni, ondan sonraki günün *Times*'i ise tercümesini yayımlamıştır. Metninde yer alan "loi fondamentale" (temel kanun) ibaresi, Gülhane hattının bir tür anayasa olarak görüldüğünü göstermektedir. Bu ifade aslında Türkçede kullanılacak olan "kanun-ı esasi" tabirinin kaynağıysa da bu tarihlerde bu tabir hiç kullanılmadığından sorunlu bir anakronizme yol açabilecek bu ifadeyi kullanmamayı tercih ettim.

39 Bu gazetenin söz konusu nüshasına maalesef ulaşabilmiş değilim.

kü ilk toplantısında meclis hattın metnini görüşmüş, ertesi 1 Kasım (24 Şaban) günü ise iki gün sonra hattın kamuya açıklanacağı resmî ve ihtişamlı bir törenin yapılacağına karar vermişti. Anlaşılan o ki mazbata ikinci toplantının akabinde kaleme alınmıştı.⁴⁰ Bu ayrıntının pek de önemi yok; asıl çarpıcı olan, sürecin ne kadar hızlı başlatılıp başarıya ulaştığıydı. Bu önemdeki bir hatt-ı hümayunun üç günde teklif edilip, onaylanıp yazılması, ardından da bir de bütün rical ve kordiplomatığın katılacağı bir törenle ilan edilmesi gerçekten olağanüstü sayılmalıdır. Bir de buna tören esnasında hattın basılı bir nüshasının dağıtıldığını,⁴¹ (Resim 4) hemen ardından Fransızcaya tercüme edilip basılarak sefaretlere gönderildiğini,⁴² (Resim 5) hatta İstanbul'a yeni gelmiş olan Fransız sefirinin itimatnamesini sunmak için huzura çıkmasının “ertesi günkü törene katılabilmem için alelacele düzenlendiğini” düşünürsek,⁴³ bu amaç için devletin bütün teşkilatının harekete geçirilmiş olduğuna hükmetmek gerekir.

Daha önce gördüğümüz üzere, *Journal de Smyrne*'e göre kamuoyu Babiâli'nin “bir süredir” bu “temel kanun” üzerinde çalıştığını biliyordu. Aslında Fransız diplomatik arşivleri sayesinde bu projenin ortaya çıkışını daha da kesin bir şekilde tarihlendirmek mümkün olmaktadır. Fransız maslahatgüzarı comte de Lurde'ün Dışişleri bakanı Mareşal Soult'a 17 Ekim 1839 tarihli mektubunda Mustafa Reşid Paşa'nın son faaliyetlerini şu şekilde aktarmaktaydı:

Reşid Paşa'nın konumu hâlâ iyidir, hatta nüfuzu artmakta gibi. Cesur ama gerçekten yararlı reformlar içeren ve yakında ilan edilecek olan kapsamlı bir çalışmayı yeni bitirdi. İmparatorluğun içinde de dışında da olacak etkile-

40 Mazbatada yer alan “[...] dünkü gün Bab-ı Âlilerinde akdolunan meclis-i şurada husus-ı mezbura dair kaleme alınan müzekkere kiraat etdirildikte [...]” bunu göstermektedir (BOA, TS MAe 569/59; A {DVNSNMHd 11, s. 17).

41 *Takvîm-i Vekayi*'e göre hattın metni İstanbul nüfusuna bildirilmek üzere basılmıştı (“[...] sureti varaka-i mahsusalar tabıyla ahali ve sekene-i Darüssaltanatü's-seniye beyan ü tebşir [...]”) (*Takvîm-i Vekayi* 187 [15 Ramazan 1255/21 Kasım 1839], s. 1).

42 Fransa'nın İstanbul'daki sefiri Pontois, dışişleri bakanı Soult'a 5 Kasım tarihli mektubuna “Reşid Paşa tarafından bizlere verilen ekteki tercümesini” iliştiirmiş olmasından söz konusu tercümenin kendisine önceki gün veya en geç o gün ulaştığını tahmin etmek mümkündür (AMAE, Turquie, CP 279, v. 167a). *L'Écho de l'Orient* gazetesine göre bu nüshalar törenden hemen sonra dağıtılmıştır: “O anda Sadrazam ve Serasker hazretleri, yanlarında Reşid Paşa ile Ahmed Fethi Paşa olduğu halde Prens de Joinville hazretleriyle kordiplomatığı ziyaret etmişler, onlara da hatt-ı şerifin Fransızcaya tercüme edilmiş nüshaları dağıtılmıştır (*L'Écho de l'Orient*, II/64 [9 Kasım 1839], s. 1).

43 AMAE, Turquie, CP 279, Pontois'dan Soult'a, 5 Kasım 1839, v. 166a.

ذات شوکتان حضرت خلیفاینا هیک مظان اولدیفی اخلاق حسنه مرحت و سمدت عنیه ملکداریه اهاال بروی اقتضاسدن نمئی بودفمه
 محضاً تا ید برو دولت و اجاب ارکان ملایم ملتخت خبریه و اراده خالصه سیه مجددا وضع و تأسیس قوانین شرحه شهنده متعلق اولان اراده علیة
 متینله قاری عیالت افزای متوح و مسدور یود یلان خط هامیون شوکتیرون شاهانه لریک صورتی ر

جمله به معلوم اولدیغی اوزره دولت علیه مزک بemat ظهور و تدبیر و احکام جلیله فرأ ینیه قوانین شرحیه به کایسه رعایت اولدیغی بفسندن
 سلطنت شهنه مزک قوت و تکلیف و باطله بیعتنک دهام و صومری رتبه تا عوامصل اولدیکن یوزالی سته واردد که خوائل متعاقبه و اسباب متوعده به سبت
 نه شرح شرحه ونه قوانین شهنه به انباده و مثال و لغامی حسیله اولکن قوت و صومری بایکسک ضعیف و فقره مبدل اولش و حالیکه قوانین شرحیه
 تحته اداره اولمیان ما ملک بایدر اولمیدیغی و اصفانندن یوزیش اولوب جلوس هامیونیز و زو فیز و تدبیر و انکار شریعت انارملوگاهه مزدی مجرد
 اعمار ممالک و اعمار یوزقیه اهاال و فقره قضیه نادمه سته محصر و ممالک دولت علیه مزک موقع جغرافیایه و ارانی شهنه سته و خلفک تا بایلت
 و امتداد اولدیغی نظراً اسباب لازمه سته تثبیت اولدیغی حالده بیس اون ستمثل فته و ترقیه تعالی صورت مطلوبه حاصل اوله جتی ظاهر اولدیغی
 هون و عنایت حضرت باریه به اعتماد اولدایر و روایت جاب بیخبری به توکل و اعتماد به یودن یوزله دولت علیه و ممالک محروسه مزک حسن اداره سی
 شهنه بعضی قوانین سیه به وضع و تأسیس لازم و مهم کورینه رد انشور قوانین متصفیه کت مواد اساسیه سی دخی انبیا و محفظولت عرض
 و ناموس و مال و تعین و برکوه و عساکر متصفیه تک صورت جلب و ممانعتند دخی قضیه زدن عبارت اولوب شوکه ک دنیاده جانان و مرض
 اولموندن اغریب اولمیدندن بلام اغریب تمکیده کورده بکه خلقت ذاتیه و جبلت فعلیه سته دخا تکمیل اولسه یله محافظه جان و مال و بیرون
 الیه بعضی صورتهر تثبیت اولدیجی و یوزدی دولت و مملکت مضر اولمکده بکی سلم اولدیغی مثالو بالکسک جان و ناموسدن اینت اولدیغی حالده دخی صفق
 و استقامتند جتی اولمیدن کورسی همان ولایت و ملت و ملت خدندن عبارت اوله جتی دخی بیسی اولدیغی و کاینه مان قضیه سته فته دخی
 سالنه ایسه هرکس نه دولت و مملکت استه یوب و اعمار و ملکه با فیه یوب دانسا اندیشه و اضطرار ایند خال اوله مدیغی مثالو عسکی تصدیق نه دخی
 اموال و املاکندن انبیا کلامه سی اولدیغی حالده دخی همان کتدو ایشیه و توسع دازا نمیشه افروزشوب و کندوسنه کتورن دولت و ملت فیزیق
 وطن جتی اوروب اکاکوره حسن حرکت چالبه جتی شیوه دن ازاوه دور و تعین و برکوماده سی دخی چونکه دولت و ملت محافظه مالکی ایچون الیه
 هسک و مالک و وسایل صرف متصفیه به محتاج اولدیغی بوا یسه ایله ایله اذرا اولدیغی و یوزله کتدو برکوه حاصل اوله چنده بیاه بولمک دخی
 بر حسن صورته بافق اهم اولوب اگرچه مقدرله و اردن ظن ایش اولان یه واحد بلیه سندن انا لریک ممالک محروسه من اهاالیسی یودن اولیجه
 یوزیش ایسه الان فزیقیه دن اولوب هیچ بر وقتده نمره ناقصه سی کوریه بیان الفز اعات اصول مترجمی الیوم جاری اوله رقی بوا یسه
 بر مملکتده مصالح سیاسی جوم و رمالیسی بر ادک یه اختیاریه و بلیه بلیغیه جبر و قهر سته تسلیم دینلک اولدیق اولدیجی انا ذاتا بوا یوجه ادم دکل ایله
 همان کتدو چالبه بلیه جوم حرکت و غنم و ظلمت عبارت اولیسه بدهان اهاال اولدیغی و قلدن ممالک فریض اولمک و قدرته کورده بولمک و یوزدی
 تأسیس امین اولدیغی بلیه دن زاده الیه ماسی دولت علیه مزک با و عمارت صکره و وسایل دخی قوانین ایجابیه ایله تحمید
 و تعین اولوب اکاکوره اجرا اولدیغی لازمه دندر و عسکرماده سی دخی یشوال بحر مواد مهمه دن اولدیق اگرچه محافظه وطن ایچون هسک
 بولمک اهاالیق فریضه ذمی ایسه ده شمه به قدر جاری اولدیغی و چهله بر مملکت عدد نفوس موجود سته با فلیق بر کتدن زینه تحمیدن زاده
 و کتیدن نهضان هسک هرکس بی نظار سازی هم زراعت و تجارت مواد ناموسک انخلاق موجب اولدیغی ممالک کتدو لریک الهیا العالی
 استقامتله دخی قوری وضع تاسیس مستقیم اولمده اولیسه هر مملکتدازوی تدبیر نه طلب اولدیجی قنرات هسک بر ایچون بعضی اصون حسنه
 و دردت و یا خود بیس ستمت استخدام شهنه دخی طریق مساویه وضع و تأسیس اولدیغی ایجاب حالندور و احوصل یوز قوانین نظامیه حاصل
 اولدیغی تحصیل قوت و صومریت و احسان و استراحت ممکن اولیوب چه سنگ اساسیه دخی مواد شهنه حددن عبارت اولمیدندن قیما بعد اصحاب
 جسدک نهضان هسک هرکس بی نظار سازی هم زراعت و تجارت مواد ناموسک انخلاق موجب اولدیغی ممالک کتدو لریک الهیا العالی
 اولان و هیچ کتدو طرفه دن بکر بیک مرض و ناموسه تسلط و قوه اولدیق و هرکس اموال و املاک کال سر سینه مانک و متصرف اولدیق اکا
 بر طرفه ندماحه اولدیق و فرضا بیک شمسوت قوت و قوه و انک و وره سی اولمکت و یا حددن بری انعمه اوله جغزیدن انک مانی صادره الیه وره سی
 حوض اولی رتد محرم لغامی و تبتیه استقامت سینه مزدن اهل اسلام بولل سازه یوساعدات شاهانه مز بلا استناء منظر اولدی اوزره جان
 و ناموس و مال ماده زدن حکم شرعی انضامیه کافه حالک عمر و سه مز اهاالیسه طرف شاهانه مزدن انبیا کلامه ویش و دیگر
 خصوصیه دخی استناق ارا اولدیق و فریضه لازم کلن اولمده مجلس اسکام الدلیله اعضایه دعا ازوی مرتبه تکثیر اولمده دخی و کلا و ریجال
 دولت علیه مزدی بعضی تعین اولدیجی ایله اواده اجتماع ایلمک وجه سی افکار وسط السانی هیچ بکلیتور سر سینه سوبلیه دک اشیر
 انبیا جان و مال و تعین و برکوه خصوص سینه داز قوانین متصفیه بر طرفدن قرار لدر بولوب و تنظیم هسک به مادیسی دخی باب هسک بر ایدر اولمده
 سوبلیه بولر هر بر قانون قرار کور اولدیغی انا شاهانه تعالی دستور اهل بولمک اوزره بالاسی خط هامیونیز الیه تصدیق اولدیغی ایچون
 طرف اولدیغی عرض اولمیدن و ایشور قوانین شرحیه مجرد دین و دولت و ملک و ملی احیا ایچون اولدیغی شریعت اساسیه جان هامیونیز
 خلافت سرکست و قوه بولیه جتنه عهد و میثاقی ازلتور خرقه شرحیه اولمده سته جمع علی و کلا حاکمتر اولدیغی حالده قسم بالله دخی اولدیق
 هلا و کلا جتی تحریف اولدیغی جنتدن اکاکوره هلا و زور دن و اطلسل هرکیم اولدیغی اولسون قوانین شرحیه به مخالف حرکت ایلمک باحت
 باندیشیه کوره نادیات لاغریک هیچ رتبه به خاطر و کلاکله با فلیقه رقی اجرامی ستمت و خصوصاً جزا قانونامه دخی تنظیم ایندولسون وجهه
 مأمورینک الهیا عده متذکره دخی ممالکی اولدیغی شایه هنوز اولمیدن اهاالیسه و ارایسه اناردی تنظیم اولدیغی شریعت اساسیه جان هامیونیز
 اعظمی اولان رشوت ماده کربیه سنگ قیامده عدم قوه سی مادیسک دخی بر قانون ذمی الیه تا کتدو بالقسون و کتدو شمس و حد اصول متصفیه بیزون
 تدبیر و تجدید دین اوله چندن اشور اراده شاهانه مز در سعادت و باطله ممالک محروسه مز اهاالیسه اعلان و اشاعه اولدیغی مثالو دهضامه دخی یوسولک
 انشاء تعالی الاید بقاشه شاهد اولدی اوزره در ممالک سینه بلیه مضرابه دخی در ممالک سینه بلیه مضرابه دخی یوسولک سینه بلیه مضرابه
 یوز قوانین مؤسسه تک خلافت حرکت ایلمک تعالی حاکمتر لریک انتمه مظهر اولسون و الاید فلاح بولسون ایزین

ve

TRADUCTION DU HATTI SCHÉRIFF

LU DANS LA RÉUNION QUI A EU LIEU A GÜLHANE

Le 3 Novembre 1839.

Tout le monde sait que, dans les premiers temps de la monarchie ottomane, les préceptes glorieux du Coran et les lois de l'empire étaient une règle toujours honorée. En conséquence, l'empire croissait en force et en grandeur, et tous les sujets, sans exception, avaient acquis au plus haut degré l'aisance et la prospérité. Depuis 130 ans, une succession d'accidents et des causes diverses ont fait qu'on a cessé de se conformer au code sacré des lois et aux réglemens qui en découlent, et la force et la prospérité antérieures se sont changées en faiblesse et en appauvrissement : c'est qu'en effet un empire perd toute stabilité quand il cesse d'observer ses lois.

Ces considérations sont sans cesse présentes à notre esprit, et, depuis le jour de notre avènement au trône, la pensée du bien public, de l'amélioration de l'état des provinces et du soulagement des peuples n'a cessé de l'occuper uniquement. Or, si l'on considère la position géographique des provinces ottomanes, la fertilité du sol, l'aptitude et l'intelligence des habitants, on demeurera convaincu qu'en s'appliquant à trouver les moyens efficaces, le résultat, qu'avec le secours de Dieu nous espérons atteindre, peut être obtenu dans l'espace de quelques années. Ainsi donc, plein de confiance dans le secours du Très-Haut, appuyé sur l'intercession de notre Prophète, nous jugeons convenable de chercher par des institutions nouvelles à procurer aux provinces qui composent l'empire ottoman le bienfait d'une bonne administration.

Ces institutions doivent principalement porter sur trois points, qui sont : 1° les garanties qui assurent à nos sujets une parfaite sécurité quant à leur vie, leur honneur et leur fortune; 2° un mode régulier d'asseoir et de prélever les impôts; 3° un mode également régulier pour la levée des soldats et la durée de leur service.

Et en effet, la vie et l'honneur ne sont-ils pas les biens les plus précieux qui existent? Quel homme, quel que soit l'éloignement que son caractère lui inspire pour la violence, pourra s'empêcher d'y avoir recours et de nuire par là au gouvernement et au pays, si sa vie et son honneur sont mis en danger? Si au contraire il jouit à cet égard d'une sécurité parfaite, il ne s'écartera pas des voies de la loyauté et tous ses actes concourront au bien du gouvernement et de ses frères.

S'il y a absence de sécurité à l'égard de la fortune, tout le monde reste froid à la voix du Prince et de la patrie; personne ne s'occupe du progrès de la fortune publique, absorbé que l'on est par ses propres inquiétudes. Si au contraire le citoyen possède avec confiance ses propriétés de toute nature, alors, plein d'ardeur pour ses affaires, dont il cherche à élargir le cercle afin d'étendre celui de ses jouissances, il sent chaque jour redoubler en son cœur l'amour du Prince et de la patrie, le dévouement à son pays. Ces sentimens deviennent en lui la source des actions les plus louables.

Quant à l'assiette régulière et fixe des impôts, il est très important de régler cette matière, car l'état, qui est, pour la défense de son territoire, forcé à des dé-

HR - SYS 1869 A/1/2 Turk (Isuf 605) 2

ri Türkiye'nin hâlâ sahip olduğu imkânlarla bunlardan edilebilecek istifade hakkında fikir verecektir. Bu çalışmada şunlar yer alacaktır:

1. Kişilerin hürriyeti konusunda teminatlarla huzur içinde malına sahip olma hakkı.
2. Askere alma konusunda bir kanun taslağı.
3. Tek bir esasa dayalı ve eşit dağılımlı bir vergi düzeni.⁴⁴

Bu üç noktanın ayrıntısı ve belirliliğı hiçbir şüpheye mahal bırakmamaktadır: Söz konusu olan Tanzimat projesinden başka bir şey değildi. Dolayısıyla bu bilgilerden hatt-hümayunun bir ön taslağının *en azından* Ekim ortasında, yani ilanından iki hafta öncesinde hazır olduğunu çıkarsayabiliriz. Üstelik comte de Lurde'e göre bu tasarı sadece Mustafa Reşid Paşa'ya aitti. Bu sözler iddia edilenin kaçınılmaz olarak doğru olduğu manasına gelmese bile, en azından o tarihte Osmanlı payitahtında hakim olan siyasi vaziyetten kaynaklanan intibahın bu yönde olduğunu söylemenin bana gayet makul bir sonuç olduğunu düşündürmektedir.

Osmanlı kaynaklarında Mustafa Reşid Paşa'nın rolü

Bu durumda merkezî bir konumda olan veya olduğu iddia edilen bu şahsiyetin üzerine eğilip meşhur hatt-ı hümayunun hazırlanmasında ve ilanında oynamış olduğu rol konusunda elimizdeki somut bilgileri incelemek faydalı olacaktır. Ne yazık ki dönemin Osmanlı kaynakları bu konuda epey ketum kalmaktadır. Öğrenebildiklerimizin biri, o tarihlerde hem Hariciye nazırı hem Londra sefiri olan paşanın mayıs ayının sonlarında, II. Mahmud henüz hayattayken, bu ikinci vazifesini bırakıp İstanbul'a dönmek istediye de⁴⁵ bu arzusunun ancak çok daha sonra, Abdülmecid'in cülusundan iki ay sonra gerçekleşmiş olduğudur. *Takvîm-i Vekayi'*e bakılırsa 4 Eylül günü İstanbul'a varmış ve ertesi gün yeni padişahın huzuruna çıkabilmişti.⁴⁶ Bazı belgelerden hattın ilanından birkaç gün önce Mısır meselesiyle ilgili Fransa sefiriyle bir görüşmesi dahil⁴⁷ bazı girişimlerinden haberdar olabiliyorsak da

44 AMAE, Turquie, CP 279, Lurde'den Soult'a, 17 Ekim 1839, v. 134b-135a.

45 BOA, HAT 661/32271A, Mustafa Reşid Paşa'nın mektubu, 11 Rebiyülevvel 1255/25 Mayıs 1839.

46 *Takvîm-i Vekayi'* 185 (16 Receb 1255/25 Eylül 1839), s. 1.

47 BOA, İ MTZ (05), 1/23, Mustafa Reşid Paşa'nın Pontois ile görüşmesinin mazbatası, 20 Şaban 1255/29 Ekim 1839.

Tanzimat bağlamında Mustafa Reşid Paşa'nın adı sadece meclisin mazbatasında yedinci sıradaki imzacısı olarak geçmektedir.⁴⁸ Bir de tabii ki, devletin resmî gazetesi olan *Takvîm-i Vekayi*'de bu bilgi yer almasa da, Gülhane'deki tören esnasında hattı okuma şerefine nail olduğunu biliyoruz.⁴⁹

Resmî kaynaklar Mustafa Reşid Paşa'nın bu aylarda yaptıklarıyla ilgili oldukça sessiz kalmaktaysa da olayların başlıca yarı resmî anlatısı niteliğindeki vakanüvis Ahmed Lutfi Efendi'nin (1816-1907) tarihinde durum çok farklıdır. Gerçi Ahmed Lutfi'nin ancak 1865'te bu göreve gelmiş ve tarihinin Abdülmecid'in saltanatının başlarını kapsayan cildinin 1885'te yayımlanmış olması, Osmanlı modernliğinin kurucu olayları arasında yer alan bir vaka-yı ve 1858'de ölmüş olan ve bu modernliğin mimarı olarak bilinen ve genellikle resmî söylemde methiyeler düzülen bir kişiyi *a posteriori* –sonradan– konu edilmesine kaçınılmaz bir sapma ve yanılma riski getirdiği aşikârdır. Buna mukabil Ahmed Lutfi'nin genellikle devlet yazışmalarıyla *Takvîm-i Vekayi*'den oluşan kaynaklarına çok sadık kaldığını ve daha da önemlisi henüz Takvimhane-i Âmire'de genç bir memurken bu olaylara bizzat şahit olduğunu da hatırlamak gerekir.

Ahmed Lutfi, “müddet-i medide Avrupa'da bulunup ahval-i siyasiye-ye kesb-i vukuf-ı tam ve beyne'd-düvel tahsil-i nıknâm” etmiş olduğunu (uzun müddet Avrupa'da bulunarak siyasetle ilgili kazandığı mükemmel anlayış ve bütün devletler nezdinde şöhret kazandığını) söylediği Mustafa Reşid Paşa'ya olan hayranlığını gizlemiyordu. Bu yüzdendir ki “İstanbul'a gelir gelmez pek çok zevat ve memurin pervanevar-ı şem'-i ikbaline devvar (ikbalinin ışığında pervane gibi dönmekte) olduklarından Hüsrev Paşa ile rüfekasının şa'saa-i nücum-ı ikbaliyeleri inkişafa (ikballerinin yıldızlarının şa'saası sönmeye)” başlamıştı, yani ricalden birçok kişi onun ikbalinin ışıltısına pervane gibi kapıldığından sadrazam Hüsrev Paşa ile taraftarlarının yıldızı sönmeye yüz tutmuştu. Yerleşir yerleşmez paşa, iç ve dış siyaset meseleleriyle, yani Tanzimat ve Mısır sorunuyla uğraşmaya başlamıştı.⁵⁰ Hatt-hümayunun ilanı konusu Ahmed Lutfi'ye bir kez daha okuyucularına Mustafa Reşid Paşa'nın liyakat ve başarılarını aktarma fırsatı vermektedir. Avrupa'da görevdeyken nüfuz ve ilişkilerini kullanarak sebatla basın Osmanlı İmparatorluğu'nun bir ıslahat programına başlamak konusunda-

48 BOA, TS MAe 569/59; A {DVNSNMHd 11, s. 18.

49 *Takvîm-i Vekayi* 187 (15 Ramazan 1255/21 Kasım 1839), s. 1.

50 Ahmed Lutfi, *Tarih*, VI, s. 55; A.y., *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, VI-VII-VIII, s. 1023.

ki niyetine ikna etmeye çalışmıştı. Ne var ki bu faaliyet ve başarıları, paşanın projelerine gayet kötü gözle bakan muhafazakâr bir muhalefetin hedefi haline gelmişti:

Viyana sefiri sabık Rıfat Bey ve yetiştirdiği zevattan Âli Efendi ve sair bir iki müntesiplerden başka hemfikri olmayıp vükela-yı mevcudenin çoğu kendisine muhalif ve bigâne (kayıtsız) ve hususan irtikâpla meluf (irtikâba alışkın) bazıları cihanda yegâne oldukları cihetle ebvab-ı irtikâbın seddini (irtikâp kapılarının kapanmasını) ve agraz-ı şahsiye-i keyfiye (şahsi ve keyfi garezlerinin) icrasının men'ini mucip olacak tedabir (tedbirler) ve kavaidin (kaaaidelerin) tesisi o misillü uzama-yı devletin (devlet büyüklerinin) hiç işlerine elvermeyeceği meydanda olduğu halde Tanzimat-ı Hayriye'yi padişahın hüsn-i telakkisine (olumlu karşılmasına) arz ederek istihsal ettiği mezuniyet-i kat'iyeye (kesin izin) [...] ⁵¹

Ahmed Lutfi'ye göre Mustafa Reşid Paşa bu zor yola yalnız veya neredeyse yalnız koyulmuş, kâh kuskançlıktan, kâh irtikâp ve suistimallerinden elde ettikleri imtiyaz ve menfaatleri kaybetme korkusundan ricalin çoğunun muhalefetini göze almış, sonunda da bütün bu engel ve düşmanlıklara rağmen padişahı davasına ikna ederek Tanzimat'ın ilanı için gereken izni almayı başarmıştı. Vakanüvisin paşaya olan hayranlığı hattın ilanına ayrılmış olan kısmın son paragraflarında bir kez daha ortaya çıkmaktaydı. Her şeyden önce okuyucularına olaya Mustafa Reşid Paşa'nın hattı okuduğu kürsünün yanı başında durarak iştirak ettiğini hatırlatıyordu: "O hüsn-i kıraat ve letafet-i hitabet görülmüş şey değildi". En sonunda ise paşanın bu maceraya atılırken gösterdiği cesaret ve kararlılığı resmeden bir hikâye aktarmaktaydı:

Reşid Paşa dairesi kethüdası Topçubaşızade Salih Bey ki muahharen vezir olmuştu. Bu zattan mesmudur ki dairece mühim bir işin ifadesi için haftalarca bir vakt-i müsait olup da Reşid Paşa'ya ifadeden âciz kalıp, bir akşam paşa mutadı olduğu üzere nısfü'l-leylden (gece yarısından) sonra harem dairesine gidinceye kadar bekleyip elinde şamdan ile paşa mabeyin kapısını açmaktayken kethüda yanına sokularak meramını ifade için fekk-i şefe eder etmez (ağzını açar açmaz) "Efendim, sen ne efkârdasın, ben ne haldeyim ben yarınki gün bir mehlekedeyim (tehlikedeyim) ki akşama sağ çıkacağımdan ümidim yoktur" deyip içeriye girerek kapıyı kapayıp gitmiştir ki meğer o gecenin ertesi günü zikrolunan Gülhane cemiyeti vuku bulacaktı. ⁵²

51 Ahmed Lutfi, *Tarih*, VI, s. 60; A.y., *Vak'anüvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi*, VI-VII-VIII, s. 1026.

52 Ahmed Lutfi, *Tarih*, VI, s. 64-65; Id., *Vak'anüvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi*, VI-VII-VIII, s. 1029.

İtalyanların deyimiyle, *se non è vero, è ben trovato*, yani uydurma da olsa manidar bir hikâye. Hattın metninin iki gün önce onaylandığını ve törenin bütün hazırlıklarının en az iki gün öncesinden kararlaştırılmış olduğunu bilince tabii ki paşanın olaydan bir gün önce “kelle koltukta” gezmesi için bir neden yoktu. Fakat bu hikâyeyi tümüyle reddetmeyip, planının hazırlık aşamasında hissetmiş olabileceği heyecanın ve özellikle çoğunun kendisine muhalif olduğunu bildiği diğer rical ile olan gerilimin bir tür dışavurumu olarak görmek de mümkündür.

Fransız diplomatik kaynaklarında Mustafa Reşid Paşa

Daha önceki birkaç örnekten anlaşılacağı gibi Fransız sefaretinin yazışmaları 3 Kasım öncesindeki birkaç hafta boyunca payitahttaki siyasi havayı ve Mustafa Reşid Paşa'nın konumunu daha iyi anlamamıza imkân vermektedir. Tabii ki ıslahat konusundaki muğlak dedikodulardan çok, Mısır sorunu Fransız diplomatların bütün dikkatini celbediyordu. Avusturya ve Rusya'nın destek verdiği İngiltere baskı uygulayarak Osmanlı hükümetinin Mehmed Ali Paşa'ya karşı askerî tedbirler almasını isterken Mısır'ı idare etmeye çalışan Fransa iki arada bir derede kalmıştı.⁵³ Görevinden ayrılmak üzere olan sefir baron de Roussin, Hüsvrev, Halil Rıfat ve Mustafa Reşid paşalarla, hatta padişahla sıkça görüşüğünü aktardığı İngiliz meslektaşısı Lord Ponsonby'nin nüfuzunu elinden geldiğince kırmaya çalışıyordu.⁵⁴

Bu meselenin öne çıkmasına rağmen Fransız sefaretinin mektuplarında da ima çok menfi olduğu düşünülen İstanbul kamuoyunun nabzı tutulmaya çalışılmaktaydı. Ponsonby'nin faaliyetleriyle ilgili bir raporunun sonunda Roussin, “Halk o kadar mutsuz ki, ilgisini kaybetti. En ufak bir değişiklik uğruna herhangi bir şeyi desteklemeye hazırdır” yorumunda bulunmaktaydı.⁵⁵ Aynı tarihi taşıyan ve sefirin raporunun ekinde verilen imzasız özel bir mektup ise benzer bir durumu çok daha tafsilatlı bir şekilde aktarmaktaydı: “Payitahtta oldukça sakin bir hava berdevamdır. Fakat aslında çok büyük bir memnuniyetsizlik olduğunu söylüyorlar. Bunu ispat eden şey ise kazara da olsa sıkça vuku bulan yangınlardır, zira kasten çıkarıldıklarından şüphelenilmektedir”. Ardın-

53 1839-1841 “Şark buhranı”nın ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Pierre E. Caquet, *The Orient, the Liberal Movement, and the Eastern Crisis of 1839-41* (Londra: Palgrave Macmillan, 2016).

54 Mesela bkz. AMAE, Turquie, CP 279, Roussin'den Soult'a, 17 Ekim 1839, v. 127a-128a.

55 AMAE, Turquie, CP 279, Roussin'den Soult'a, 17 Ekim 1839, v. 128a.

dan da 8 Ekim'de Feshane'de, 15'inde Yenikapı'da, 16'sında da Yedikule'de çıkan yangınlar aktarılmıştı. Şehir iki ay içinde toplam on kadar yangına maruz kalmıştı: "Bütün bu felaketler halk arasında ancak şaşkınlık yaratıp fakirliği artırmakta, güveni azaltmakta ve ticarete zarar vermektedir."⁵⁶ Roussin'in çok yakında ayrılacak olması nedeniyle sefaretı devralan comte de Lurde de İstanbul'daki vaziyet konusunda gayet endişeliydi:

İstanbul'da kıtlık olabileceğinden korkulmaya başlandı. Fırınlara etrafında her gün artan sayıda kalabalıklar görülüyor ve ekmeğ azaldı. Şehir merkezinde geçenlerde çıkan ve ancak çok güçlükle söndürülebilmış olan yangının ahalinin halet-i ruhiyesinin delili olduğu söyleniyor.⁵⁷

Bu zorlu durumun dışında Fransız diplomatlar, başta Mustafa Reşid Paşa olmak üzere dönemin başlıca siyasi oyuncularını izliyorlardı. Aynı mektubunda Fransa maslahatgüzarı paşanın padişahla olan ilişkilerini doğrulanması zor olan ayrıntılarla anlatmaktaydı:

Devlet işlerinden uzak tutulmaya çalışılan genç padişah kurtulmaya çalıştığı bu durumu ciddiyetle düşünüyor görünmektedir. Doğrusu bugüne kadar etrafına yerleştirilen cüceler ve haremağalarının dışında içini dökebileceği pek kimse yoktu, ama artık bu tür oyuncaklarla yetinmekten sıkıldığı anlaşılıyor. Birkaç gün önce korktuğu ve sevmediği sadrazamdan [Hüsrev Paşa] çokça şikâyet ettikten sonra, sadık bir kölesini artık devlet işlerinin kendisinden saklanmasını istemediğini ve kendisiyle bu konularda gizlice çalışmak istediğini söylediği mahrem bir pusulayı Reşid Paşa'ya meclis çıkışında vermekle görevlendirmişti. Bu yazışmanın olası sonuçlarından oldukça korktuğu anlaşılan Reşid Paşa, genç efendisinin daima en sadık kulu olacağına söz verdiği, ama kendisinden doğrudan emir alabilmesi için daha bir müddet beklemek gerektiği, o zamana kadar ise çok tehlikeli olabilecek gizli bir ilişkide bulunmamak zorunda olduğu cevabını vermiş. Sayın Mareşal, saray içinde önemli değişiklik habercisi olabileceklerini ve genç padişahın mizacını gösterebileceğini düşündüğümünden bu denli samimi ayrıntıları size bildirmeyi vazife addettim.⁵⁸

56 AMAE, Turquie, CP 279, İstanbul'dan özel bir mektuptan alıntılar, 17 Ekim 1839, v. 132a.

57 AMAE, Turquie, CP 279, Lurde'den Soult'a, 17 Ekim 1839, v. 134b-135a.

58 AMAE, Turquie, CP 279, Lurde'den Soult'a, 17 Ekim 1839, v. 134a-b. Ponsonby'nin de genç padişah hakkındaki intibai olumluuydu: "Padişah gayet iyi durumda. Dindar ve merhametli. Genç kardeşine karşı sevgi dolu bir ilgi gösteriyor. İşlerini dikkatle yapıyor ve halkını paşaların suistimal ve baskılarından kurtarmayı çok istiyor" (UoS, PP, PP/GC/PO/371, Ponsonby'den Palmerston'a, 20 Ağustos 1839).

Lurde, yukarıda bahsettiğim ve Reşid Paşa'nın Tanzimat ile ilgili olduğu şüpheye mahal bırakmayacak ifadelerden anlaşılan projesini aynı mektupta bakanlığa aktarmıştı. Maslahatgüzar Mustafa Reşid Paşa'nın tehlikeli bir yola girdiğinin, ama aynı zamanda da bu cesareti kendi konumunun hâlâ iyi ve nüfuzunun ise artmakta olduğunu bilmesinden kaynaklandığının farkındaydı: "Şu anki buhranın ortasında Reşid Paşa'nın bu denli kapsamlı ve yeni değişikliklere teşebbüs edebilmesi için kendini pek güçlü hissediyor olması gerekir; zaten bu asil dava uğruna canla başla çalışıyor."⁵⁹

Birkaç gün sonra, Roussin'in halefi comte Pontois İstanbul'daki görevine başlamıştı. Daha önce de gördüğümüz gibi itimatnamesini takdimi, ertesi günkü törene resmî sıfatıyla katılabilmesi için alelacele 2 Kasım gününe alınmıştı. Törenden iki gün sonra bakanlığa yazdığı raporunda Reşid Paşa'nın liyakatini ve uzun vadede başarısından şüphe etse de bu girişimin önemini vurgulamaktaydı:

Sayın Mareşal, bu hattın yazılmasına neden olan insanlık hisleriyle gerçekten liberal fikirleri ancak alkışlamak mümkündür ve bundan imparatorluğu ihya edebilecek reformlar çıkmasını ümit etmek gerekir. Bu yüzden de Reşid Paşa'yı hemen kutladiysam da gerçekten öyle olacağına dair şüphelerim yok değil. Hatt-ı şerifte ilan edilen akılcı ve adaletli ilkeler, bu denli yerleşik olup bu kadar çok kişinin menfaatinin bağlı olduğu suistimalleri yenmek için henüz Şark'ın fikir, alışkanlık ve ihtiyaçlarından çok uzaktır. Zaten belki de bu ıslahat projesinin sahipleri de pratik başarısı konusunda pek de hayal kurmadan bunu Türkiye'den çok, kamuoyunu Mehmed Ali'nin davasının revacını kendi lehine dengelemek ümidiyle Avrupa için yazmış olabilirler.⁶⁰

Tanzimat'ın ilanının aslında daha çok Mısır tehlikesi karşısında Avrupa'nın desteğini kazanmak için bir taktikten ibaret olduğu iddiası pek de şaşırtıcı değildir. Tarihçi Ahmed Cevdet Paşa da Mustafa Reşid Paşa'nın rakiplerine kendi fikirlerini dayatmak veya en azından bu meselede desteklerini kazanmaktaki başarısını izah ederken kullandığı tam da aynı iddiaydı:

Reşid Paşa ol vakit düvel-i Avrupa miyanelerinde (Avrupa devletleri arasında) bir ittifak hasıl edip de kalemen Mısır meselesini hall ü tesviye etmeye çalışıyordu. Fakat bunu Tanzimat-ı Hayriye'nin icrasına raptedip iki işi birlikte yürütmek isterdi. Efkâr-ı atika ashabından (eski fikir sahiplerinden)

59 AMAE, Turquie, CP 279, Lurde'den Soult'a, 17 Ekim 1839, v. 134b-135a.

60 AMAE, Turquie, CP 279, Pontois'dan Soult'a, 5 Kasım 1839, v. 167b-168a.

olan vükela onun meydana koymak istediği Tanzimat-ı Hayriye'den hoşnut olmayıp ancak Mısır işi bittikten sonra onun tesis edeceği tanzimatın temellerini yıkmak kabil olur mütalaasıyla mücerret (sadece) Mısır maslahatının husule gelmesi için Tanzimat-ı Hayriye'nin vaz'ına muvafakat etmişlerdi.⁶¹

Fransız diplomatlarının gözleri Mustafa Reşid Paşa'daydı. İstanbul'a varır varmaz yeni sefir de selefleri gibi hatt-ı hümayunun başlıca sahibi olarak görülen bu kişiye odaklanmıştı. Gerçi comte Pontois'nın onlara göre sürecin sonunu görmüş olmak gibi bir avantajı vardı, zira raporunu paşanın çabalarının nihai başarısına tanık olduktan hemen sonra kalem almıştı:

Ertesi 3 Kasım günü eski saraydaki Gülhane'de Osmanlı İmparatorluğu'nun şaşaalı tarihinde benzeri görülmemiş bir tören gerçekleşti. Amacı olduğu kadar, padişahın, bütün devlet ricalinin, geleneksel milli kıyafetlerini giymiş ulemanın, imparatorluğunu oluşturan muhtelif ırklarını temsil eden heyetlerin, muhafız alayının, kordiplomatığın, Fransa kralının oğlunun katılımı, bir de sahnenin inanılmaz güzelliği törene ihtişamlı bir hava kattı. Törenin nedeni, ekte başlıca sahibi olan Reşid Paşa'nın bizlere vermiş olduğu tercümesinden de bakan hazretlerinin anlayacağı üzere, padişah hazretlerinin hiç ayırılmaz bütün tebaasının canına ve malına getirilen yeni teminatların, düzenli ve eşit bir vergi usulünü ve askere alma sisteminin temellerini oluşturmaya yönelik bir hatt-ı şerifin ilan edilmesi idi.⁶²

Pontois'ya bakılırsa, Mustafa Reşid Paşa bu yeni ve iddialı girişimin baş mimarı olduğu gibi, ortaya koyduğu ve savunduğu tedbirlerin pek iyi karşılanmamasından ötürü epeyce yalnız ve savunmasızdı. Dolayısıyla kendisine açıkça düşman kesilen siyasi bir ortamda Avrupa devletlerinin temsilcilerinin desteğini aramış olmasına şaşırılmamak gerekir.

Zaten kendisine takılmış olan "gâvur" lakabını iyice hak etme tehlikesine karşın bariz bir şekilde kendi nüfuzunu kordiplomatığın desteğiyle sağlamlaştırmaya çalışan Reşid Paşa, mümkünse ortak bir notayla hatt-ı şerif ile ilan edilen ihya hareketine olan desteğimizi kendisine ifade etmemizi arzuluyor. Şahsen buna tamamen taraftar olduğumu ve meslektaşlarımla bu yönde görüşeceğimi bildirdim.⁶³

61 Ahmed Cevdet, *Tezâkir 1-12* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986), s. 7.

62 AMAE, Turquie, CP 279, Pontois'dan Soult'a, 5 Kasım 1839, v. 167a-b.

63 AMAE, Turquie, CP 279, Pontois'dan Soult'a, 5 Kasım 1839, v. 168a.

Gene Pontois'ya bakılırsa, Reşid Paşa'nın karşı karşıya bulunduğu başlıca tehlike devlet ricalinin en güçlülerinden bazılarının düşmanca tutumu olduğuna göre, meslektaşlarının saldırı ve tuzaklarına karşı kendini koruyabilecek desteği sarayın içinde aramaktaydı. Daha önce de gördüğümüz gibi, Hüsrev Paşa'yla çevresinden ürken genç padişah kendisine dayatılmaya çalışıldığı anlaşılan bu baskıdan kurtulmak için Reşid Paşa'ya yönelmişti. Bu durumda paşa ile Bezmialem Valide Sultan tarafından temsil edilen padişah arasında gayri resmî bir ittifakın oluşmaya başladığına şaşırılmamalıdır:

Reşid Paşa'nın ikbali hâlâ yerinde gözüküyorsa da bilgi sahibi bazı kişiler suistimallerine mani olduğu Halil Paşa'ya⁶⁴ muhalefetinin yakında gözden düşmesine neden olacağına kesin gözüyle bakıyorlar. Çok güvenilir bir kaynaktan Reşid'in geçenlerde dostu olan paşalardan birinin evinde kendisine padişahın destek ve himayesini vaat eden Valide Sultan ile gizli bir mülakatı olduğunu öğrendim.⁶⁵

Denge meseleleri

Fransız diplomasisinin bulunduğu zor durum, sefirin Mustafa Reşid Paşa'ya duyduğu ilgiyi izah ediyordu. İngiltere ve diğer devletler Osmanlı hükümetini Mısır'a karşı askerî harekâta teşvik ederken Fransa, padişah ile Mısır valisi arasında dostane bir çözümün aranmasından yanaydı. Ne var ki Pontois, "Lord Ponsonby burada bulunduğu müddetçe" böyle bir çözümü kabul ettirebileceğine dair umudunu kaybetmişti. Bu çıkmazdan kurtulmak için ya Fransa'nın politikasını değiştirmek ya da "bundan gerçekten veya görünürde tamamen vazgeçmek" gerekiyordu.⁶⁶ Bu açıdan Hariciye nazırı olarak Mustafa Reşid Paşa'nın önemi iyice artmaktaydı, zira Fransız sefiri görüşlerini ancak onun tavassutuyla Babîlî'ye aktarabilecekti. Kullanmayı düşündüğü taktiği şu sözlerle izah ediyordu:

Hariciye nazırıyla çevresinde veya kendisiyle ilişkide olan kişilerin nezdindeki başlıca etki aracım, önemli olan noktanın Osmanlı İmparatorluğu'nu Av-

64 Gürcü Halil Rıfat Paşa (1795-1856), Hüsrev Paşa'nın yetiştirmiş olduğu çok sayıdaki köleden biridir. Tophane Müşiri ve Kaptanıderya olmuş, 1834'te de II. Mahmud'un kızlarından Saliha Sultan'la evlenerek damad-ı şehriyari olmuştur. 1836'da Serasker rayin edilmiş, 1839'da ise Ticaret nazırı olmuştur.

65 AMAE, Turquie, CP 279, Pontois'dan Soult'a, 7 Kasım 1839, v. 176b.

66 AMAE, Turquie, CP 279, Pontois'dan Soult'a, 7 Kasım 1839, v. 174a.

rupa hukuk sistemine dahil etmeyi başarıp istiklalini düvel-i muazzamanın teminatı altına alarak tek bir devletin himayesi yerine toplu bir himaye sistemini meydan getirmek olduğunu göstermekten ibaretti.⁶⁷

Dolayısıyla Mustafa Reşid Paşa'yı Babıâli'nin daha önemli işlere yönelmesine imkân verecek şekilde Mehmed Ali Paşa ile bir anlaşma zemini bulmanın aciliyeti konusunda ikna etmek gerekiyordu:

Bu karmaşa nedeni ortadan kalkmadıkça, bu yara Babıâli'nin düşmanlarının onu kaşıma ümidini yok edecek şekilde kapanmadıkça Osmanlı İmparatorluğu'nun maruz kaldığı ciddi ve ağır illetin toptan tedavisine girişmek basiretsizlik olacaktır. Kendi başlıca fikirleriyle örtüştüğü ve politikasının amacına hizmet ettiği için Reşid Paşa'nın zihninde etkili olduğunu bildiğim bu görüşlere, bu aralar Babıâli'nin atması gereken en önemli adım durmadan ve sadece imparatorluğu ıslah etmeyi amaçlayan ve bu şekilde Mısır valisinin gücü ve nüfuzuna karşı en korkulu ve en etkin silah haline gelecek olan iç reform projelerini geliştirmek olduğunu muhakkak ekleyeceğim.⁶⁸

Belli ki sefirin gözünde Reşid Paşa'nın siyasi planları meslektaş ve rakiplerinkilere tamamen ters düşüyordu. Bunların gözünde Tanzimat, Mısır paşasına karşı mücadelede Avrupa devletlerinin desteğini sağlamak için bir araçtan ibaretken, Mustafa Reşid Paşa Mısır meselesini sadece asıl amacı olan devletin ıslahı yolundaki bir engel olarak görmekteydi.

Pek tabii ki Fransız diplomasisine bu kadar odaklanmış olmamız Reşid Paşa'nın arkasındaki asıl gücün dışişleri bakanı Palmerston ile sefir Ponsonby'nin oluşturduğu ikilinin temsil ettiği İngiltere olduğunu unutmamak gerekir. 1839-1841 "Şark buhranı" konusundaki çalışmasında Pierre Caquet her ne kadar Palmerston ile Ponsonby'nin Gülhane hatt-ı hümayunu sürecini ne kadar "güttükleri" konusunda kesin bir şey söylemenin zor olduğunu belirtse de, Reşid Paşa'nın Londra'yla olan temaslarının hattın hazırlanmasındaki önemine dikkati çekmektedir. Caquet bu tespiti özellikle paşanın Palmerston'a 12 Ağustos 1839 günü, yani İstanbul'a hareket edişinden birkaç gün önce sunmuş olduğu ve birçok noktasında Tanzimat'ın içeriğinden izler görüldüğü layihasına dayandırmaktadır. İleride tekrar ele alacağımız bu nokta son derecede önemlidir. Caquet ayrıca bu iki kişinin hatt-ı hümayun üzerindeki etkileri konusunda gayet ilginç bir farka dikkat çekmekte-

67 AMAE, Turquie, CP 279, Pontois'dan Soutl'a, 7 Kasım 1839, v. 175b.

68 AMAE, Turquie, CP 279, Pontois'dan Soutl'a, 7 Kasım 1839, v. 176a-b.

dir: Ponsonby yazışmalarında hattın yazılışını Reşid Paşa'ya atfederken, Palmerston sefirini "sizin Hatt-ı Hümayunu'nuz" diyerek tebrik etmekten geri kalmıyordu.⁶⁹ Zaten bu konuda neredeyse bir asır önce yazmış olan Frank Edgar Bailey de Eylül 1839'da Ponsonby'nin Reşid ile bütün tebaanın can ve malını teminat altına alacak olan tedbirleri hayata geçirmeyi amaçlayan planıyla ilgili görüşüğünü, bu vesileyle sefirin ona dikkatli olmasını tavsiye etmekle beraber bu girişiminden dolayı kendisini tebrik etmiş olduğunu, ayrıca ricalin mülki ve askerî güçlerinin ayrılmasını, vergilerin birleştirilmesini ve bir sene önce İngiltere'yle imzalanmış olan Baltalimanı antlaşmasının şartlarının yerine getirilmesine gayret etmesini söylediğini aktarmaktadır.⁷⁰

Fransız sefaretinden kaynaklanan son bir belge de buraya kadar ortaya çıkan ve Mustafa Reşid Paşa'nın bu önemli bağlamda imparatorluğun idaresindeki merkezî role sahip olduğu intibahı teyit etmektedir. Söz konusu belge, 17 Kasım 1839 tarihini taşıyan ve siyasi ortam ile sahnedeki başlıca oyuncularını inceleyip Tanzimat hattının bir tür bilançosunu ortaya koyan gayet uzun ve imzasız bir rapordur.⁷¹ Burada bu raporun sadece Reşid Paşa'yla ilgili olan kısımlarına odaklanarak hattın ilan edilmesinin ertesinde bu devlet adamının bulunduğu durumu incelemekle yetineceğim. Raporun yazarı dört fırka veya "parti"nin rekabetinden bahsetmekteydi. Mustafa Reşid Paşa'nın başını çektiği "Avrupalı terakki" taraftarları; yeniçerilerin yok olmasıyla birlikte oluşan boşluğu doldurabilecek bir karşı güç oluşturabileceğini düşündükleri Mehmed Ali Paşa'yı destekleyenler; sessiz ve gölgede kalan "mürteciler"; ve nihayet pek bir gücü bulunmayan ve herkesin karşı çıktığı Rus taraftarları. Bütün bu oluşumların arasında Mustafa Reşid Paşa'nın ki en sağlam gözüküyordu:

69 Caquet, *The Orient*, s. 112-113. Bailey de Ponsonby'nin Reşid Paşa'ya çok yakın olmakla beraber hatt-ı hümayunun hazırlanmasında parmağı olmadığını söylemektedir (Frank Edgar Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement. A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853* (Cambridge, MA: Harvard University Press; Londra: Humphrey Milford; Oxford: Oxford University Press, 1942), s. 186-187). Fransız diplomatik yazışmalarına dayanarak Caquet "Gülhane hatt-ı hümayunun Paris'te şaşkınlıkla karşılandığını" söylemektedir (Caquet, *The Orient*, s. 130, n. 108). Bence Lurde'ün 17 Ekim tarihli mektubu İstanbul'daki Fransız sefaretinin Reşid Paşa'nın hazırlıklarını yakından takip ettiğini göstermeye yeterlidir. Ne var ki Reşid'in Ponsonby ve Palmerston ile ilişkilerini düşününce Londra'nın Paris'ten önce bundan haberdar olmuş olması gayet mümkündür.

70 Bailey, *British Policy*, s. 187-188.

71 AMAE, Turquie, MD 45, Émile Desages'a yollanan anonim rapor, 17 Kasım 1839, v. 172a-177b.

En etkili ve yol alan partinin başında Reşid Paşa bulunmaktadır. Görünüşte iktidarda kalmasında fayda gördüğü Hüsrev'e bağlı halinde olup onun adına hükümet eden bu genç nazır, aslında padişah hazretlerinin ikinci kayınbiraderi Halil [Rıfat] Paşa'yla ittifak halindedir. Avrupa'daki bakanlar gibi kaderlerini birbirlerine bağlayacak şekilde ortak hareket ettikleri söylenmektedir.⁷²

Hatt-ı hümayunun ilanı Reşid Paşa'nın konumunu güçlendirmişti. Birçok kişinin gözünde ondan başka II. Mahmud'un imparatorluğu sürüklediği yozlaşmaya son verecek kimse yoktu. Üstelik, "babasının saltanatındaki acımasız ve haksız idamlar nedeniyle kandan adeta nefret eder hale gelen" genç padişahın "olumlu tutumu" sayesinde Abdülmecid'in desteğine de güvenebiliyordu. Raporun yazarın ifadesiyle "her ne kadar bir kadının ve çok genç bir hükümdarın fikri rahatlıkla değişebilecek olsa da", Hatt-ı hümayunun gördüğü olumlu tepkilerin farkında olan padişah ile annesi bu girişimi desteklemeye karar vermişlerdi.⁷³

Suistimalleri ve irtikâbı tehdit altında olan Halil Rıfat Paşa'nın Mustafa Reşid Paşa'nın başını yakacağını düşünen Pontois'nın aksine raporun yazarı Reşid'in siyasetinin çok daha esnek ve pragmatik olduğu fikrindeydi. Hüsrev'in iktidarda kalmak için ona ihtiyacı vardı, Halil Rıfat ise, damad-ı şehriyari olarak ona sarayda "kalkan" vazifesi görüyordu. Kısacası, devletin çarklarının siyasi zekâsı ve son başarılarıyla ilgili bütün taraflar için faydalı hatta vazgeçilmez hale gelmiş olan Reşid Paşa'nın etrafında döndüğü intibai uyanmaktadır.

Rapor hatt-ı hümayunun uygulamasının başta imparatorluğun idaresinde kök salmış olan irtikâp başta olmak üzere ileride ne tür zorluklarla karşılaşacağı konusunu uzun uzun tartışmaktadır. Fakat unutmamalıyız ki buradaki amacımız Tanzimat'ın başarı veya başarısızlığını tespit etmek değil, sadece metnin arkasında gizlenen başlıca kişi ve kaynakları tespit etmeye çalışmaktan ibarettir. Daha önce de gördüğümüz üzere raporun yazarı Reşid Paşa'ya bu süreçte merkezî hatta rakipsiz bir rol biçmekteydi. Eğer diğer devlet ricali buna karşı açıkça tavır almamışlar idiyse, bunun nedeni, başta Mısır meselesi olmak üzere imparatorluğun karşı karşıya kaldığı acil sorunlara çare olmayı vaat eden bu girişimde Hariciye nazırının yanında durmanın –en azından o an için– faydalı olabileceğini düşündüren pragmatik ve fırsatçı tutumlarıyla-

72 A.y., v. 172b.

73 A.y., v. 173b.

dı. Bu pragmatik yaklaşımın ötesinde bütün devlet ricalini birleştiren diğer ortak nokta, II. Mahmud'un saltanatı boyunca her birinin ceremesini çektiği keyfi idare şeklinin hortlmasına mani olmaktı. Böylece rical arasında genel bir anlaşma zemini oluşmuştu ki rapor bu gevşek ittifakın etkinliğini aralarında oluşan iş bölümü üzerinden anlatmaktaydı:

Hükümetteki üç kişilik iktidar, eşitsiz güçlerle de olsa beraber hareket ediyor, zira her birinde diğer meslektaşlarında eksik olanlar mevcut. Sadrazamın [Hüsrev Paşa] kozu, entrikadaki tecrübesi ve İstanbul'un polis gücü üzerindeki sert hakimiyeti; seraskerinki [Halil Rifat Paşa], padişahla olan aile bağı ve kendisi her şeyden çok zevk ü sefa için yaşasa da karısının hırısı; Reşid Paşa'nın ise zekâsının ölçülemez derecede üstünlüğü, kitabet ve hitabetteki mahareti ve Avrupa hakkındaki bilgisi.⁷⁴

Gerçi bu tasvirde şeyhülislam Mustafa Asım Efendi'nin önderlik ettiği ve genellikle Batı değerlerine fazla yaklaştığı düşünülen reformlara karşı muhalefet rolü biçilen ulemanın eksikliği hissedilmektedir. Raporun yazarı bu çevreden herhangi bir isim vermemekte ve konumlarına gayet kısaca değinmektedir. Fakat bu kısa yorum, ulemanın da Reşid Paşa'nın harekete geçirdiği çarklara büyük ölçüde kapılmış olduklarını akla getirmektedir:

Ulema bütün ıslahata iştirak edecektir. Aralarında bu harekete samimiyetle meyleden ancak çok az kişi saymak mümkünse de diğerlerinin karşı çıkacak, ortaya koyacak hiçbir şeyi bulunmamaktadır. Böylece her cephede Reşid Paşa'nın en büyük desteği, herkesin bir şeylerin değişmesini istemesi ama bu amaçla yenilik teklif eden tek kişinin kendisi olmasından ibarettir.⁷⁵

Bu durumda belki de Reşid Paşa'nın gücünü zekâsından ve diplomasi tecrübesinde çok, siyasi ortamda hissedilen boşluktan almakta olduğunu düşünmek gerekir. Mahmud'un zulmiyle perişan edip korku saldığı bir sistemin içindeki nispeten kabiliyetli ve çaplı tek kişi olarak, imparatorluğu içinde bulunduğu buhrandan çıkarmak için herhangi bir şey teklif edemeyen ülkenin ricalinin ümitsizlikten etrafında toplandığı bir tür mihver halini almıştı. Bu yüzdendir ki raporun yazarı tespitlerine son verirken tek bir kişinin niyet ve kabiliyetine dayanan bir sistemin istikbaliyle ilgili ciddi şüphelerini ortaya koymaya karar vermişti:

74 A.e., v. 177b.

75 A.e., v. 177a.

Bu denli kapsamlı bir yenileşme girişimiyle ilgili tek korkutucu nokta, genç padişahın aslında Reşid Paşa gibi tek bir adam tarafından desteklendiğini görüp de onun dışında kendisiyle ismen değil de cismen çalışabilecek bilinen ve denenmiş kimlerin olduğunu düşünmemektir!⁷⁶

Bir prensin tanıklığı

Buraya kadar dönemin neredeyse bütün tanıklıklarının –resmî, yarı resmî veya özel olsun– Abu-Manneh'in iddialarını yalanladığını gösterebildiğimi sanıyorum. Osmanlı, Fransız ve İngiliz tanıklar ağız birliği etmişçesine Mustafa Reşid Paşa'yı sürecin merkezinde göstermekte, Nakşibendi tarikatı etrafında örgütlenen bir ağın varlığına kimse işaret etmemektedir. Hatta hiç kimse başlıca siyasi aktörlerin –Sünni olsun olmasın– dinî ve itikadi bağlarına en ufak bir önem vermemektedir. Nihayet, söz konusu metinler yakından okunduğunda Tanzimat fermanıyla Abdülmecid'in saltanatının başındaki hatları arasında bağlantı kurmaya imkân görünmemektedir. Abu-Manneh'in analizinin doğrulanabilecek tek noktası Gülhane hatt-ı hümayunuyla meclis mazbatasında gözlemlenen bağlantıyla bu belgenin yaklaşık yarısının ulemadan olduğu tespittir. Ona göre ulemanın bu yoğun mevcudiyeti hatt-ı hümayunun Mustafa Reşid Paşa'nın başını çektiği küçük bir bürokrat grubun değil, devletin zirvesinde oluşmuş geniş bir ittifakın eseri olduğunun kanıtıydı.

Bu mantığın iki zaafı söz konusudur. Birincisi, Abu-Manneh'in asıl amacı hat ile Nakşibendi-Müceddidi tarikatı arasında bir bağ kurmak olduğuna göre, mazbataya mührünü koymuş ulemanın gerçekten de bu tarikatla bağlantı olduğunu gösterebilmek gerekirdi. Oysa bu konuda daha önce zikredilen birkaç kişi dışında hiçbir bilgiye sahip değiliz. İkincisi, imzacı ulemanın bu onaylarını başka seçenekleri olmadığından vermediklerinden de emin olmamız gerekir. Oysa yukarıda zikredilen raporun yazarının iddiası tam da ulemanın yeni sisteme sadece çaresizlikten boyun eğdiklerini söylemekteydi.

Bu görüşü destekleyen ama asıl ilginç tarafı istisnai niteliklerinde olan son bir tanıklığa başvurmak isterim. Dönemin Fransa kralı Louis-Philippe'in (1773-1850, hk. 1830-1848) oğlu Joinville prensi François d'Orléans (1818-1900) Tanzimat fermanının ilan töreninde yer almıştı. İlginçtir ki her ne kadar 3 Kasım 1839 tarihindeki olayın her zikredilişinde onun orada bulundu-

76 A.e., v. 177b.

ğundan bahsediliyorsa da kaleme aldığı ve 1894'da yayınladığı kendi anlatısına ancak çok nadiren yer verilmektedir.⁷⁷ Oysa iğneleyici mizah örnekleriyle dolu olan bu metin gayet ilginç ve eğlenceli olmanın ötesinde, buradaki araştırmaya katkı verebilecek ayrıntılar içermektedir. Daha yeni donanmada miralay rütbesini kazanmış olan prens, o sene hizmete başlamış ve Amiral Lalande kumandasında Doğu Akdeniz filosuna katılmış olan *Belle-Poule* isimli altmış toplu birinci sınıf fırkateyne kumanda ediyordu. Osmanlı siyasetiyle ilk teması, altı aydır seyir halinde olduğu Çanakkale Boğazı açıklarında gerçekleşmişti:

Hayatımızdaki tekdüzelik kırk gemiden oluşan Türk donanmasını sert bir rüzgârı arkasına almış olarak düzensiz bir şekilde Çanakkale Boğazı'ndan çıkarken oluşturduğu muazzam görüntüyle son buldu. Önünde yanlamasına durup Kaptan Paşa'yı selamladık; o da donanmasına yelkenleri indirme komutasını verdiğinde bu manevra muhteşem bir karmaşa içinde gerçekleşti-rildi.⁷⁸

Prens mizah dolu bir şekilde aktardığı bu sahne aslında hiç de önemsiz değildi. Tam aksine şahit olduğu önemli bir vakaydı, zira II. Mahmud'un ölümünden birkaç gün sonra 3 Temmuz günü, Hüsrev Paşa'nın azılı düşmanı olan Kaptanıderya Ahmed Fevzi Paşa, ölüm korkusuna kapılıp emrindeki bütün donanmayı beraberinde götürerek Mısır'a sığınmaya karar vermişti. Lalande ile Joinville kaçağı gemisinde ziyaret etmişler, o da onlara İstanbul'daki siyasi vaziyetin kendi zihninde oluşan görüntüsünü aktarmıştı:

Ona göre İstanbul'da kan gövdeyi götürüyordu. Sultan Mahmud'un ölümü üzerine esasen Rus ajanı olan Hüsrev Paşa iktidarı ele geçirmişti. İktidarda kalmak için ise her şeye hazırды. Yüzlerce gerçek Türkün, gerçek Müslümanın kelleleri uçuruluyordu. Dinin başındaki Şeyhülislam bile esirgenmemişti. Yeni padişah devrimci fes yerine Osman'ın kutsal sarığını giymedikçe cülusunu gerçekleştirmeyi reddettiği için gece yarısı boğdurulmuştu. Gerçi bu idam büyük debdebeyle ve payesine uygun top atışları eşliğinde gerçekleştirilmişti.⁷⁹

77 François d'Orléans, prince de Joinville, *Vieux souvenirs, 1818-1848* (Paris: Calmann-Lévy, 1894).

78 A.e., s. 147.

79 A.e., s. 148.

Joinville prensi 27 Ekim günü İstanbul'a, yani Tanzimat'ın ilanından bir hafta evvel varmıştı. Pek tabii olarak törene davet edilmiş ve Babiâli'nin olaya şahit olmalarını istediği yabancı diplomatların arasına eklenmişti. Hatıratında bu olayı gayet alaycı ve küçümseyici bir tarzda anlatmaktadır:

Pek az gün geçmişti ki başka tarzda bir gösteriye davet edildim. Gâvurların pantolon ve redingotlarını taklit etme hastalığından sonra Türkiye yeni bir illete kapılmıştı, o da gâvurlar arasında moda olduğu gibi bir anayasa edinmekti. Padişah ise beni böyle bir anayasanın ilanına davet etmek nezaketinde bulundu. Türkçeye gayet uygun bir şekilde Gülhane Hatt-ı Şerifi adını alan bu anayasa hakkında bir şey söylemeyeceğim, zira hem okumadım hem de liberal olduğu söylendi. Yani Monsieur Prudhomme'un kılıcı⁸⁰ gibi hükümet kurmaya olduğu kadar gerektiğinde yıkmaya, hatta daha sıklıkla yıkmaya yarayan bir şey; o da bana yeter.⁸¹

Ardından prensin bir köşkte –muhtemelen hatt-ı hümayuna adını veren Gülhane Köşkü'nde– kendisine ayrılan odadan izlediği törenin anlatımı yer almaktaydı. Uzun da olsa bu tasviri kelimesi kelimesine vermenin hem ilginçliği hem de dönemin kaynaklarında pek az rastlanan türden –epey sivri ve alaycı– mizahı nedeniyle uygun ve faydalı olacağını düşündüm.

Kazasız belasız üst katı padişah ile haremine, alt katıysa kordiplomatiğe ayrılmış olan bir köşke vardık. Orada bana özel bir pencere ayırmışlardı. Bando çalmaya başladı, bağrıışmalar duyuldu: Tek başına at sırtında, önünde büyük üniformalı subaylar ve paşalar olduğu halde padişah geliyordu. Onunla o güruh arasında, apoletli mavi ceket giymiş, koca kırmızı kafalı, beyaz sakallı ve muzip ifadeli kısa boylu bir topal tek başına aksayarak yürüyordu. Kelle uçuran, şeyhülislamı boğdurtan Sadrazam Hüsrev Paşa'nın ta kendisiydi. Önümden geçerken birkaç temennada bulundu. Arkasından padişahın içoğlanları geliyordu: Teber taşıyan, başlarında upuzun tavus kuşu tüyleri, sorguçlar ve cennetkuşlarıyla süslü şapka giymiş yakışıklı genç adamlar. Padişah onların arasında neredeyse tüylerin arkasında kaybolmuş vaziyetteydi. Başını geriye atmış, pırlanta işlemeli siyah bir manto giymiş, fesinde de

80 Henry Monnier tarafından yaratılmış olan orta sınıf burjuva komedi karakteri Monsieur Prudhomme'a Milli Ordu (*Garde nationale*) tarafından bir kılıç verildiğinde cevabı şu olmuştu: "Bu kılıç hayatımın en güzel günüdür! Onu kurumlarımızı müdafaa etmek ve gerekirse onlarla mücadele etmek için kullanacağım" (Henry Monnier ve Gustave Vaez, *Grandeur et décadence de M. Joseph Prudhomme. Comédie en cinq actes et en prose* (Paris: Michel Lévy frères, 1853) s. 52).

81 Joinville, *Vieux souvenirs*, s. 157.

baştan başa pırlanta işli bir sorguç bulunuyordu. Padişah attan indi; sadrazam ve yeni şeyhülislam⁸² mantosunun uçlarından tutarken dudakları sarkmış, kadın kalçalı ve işlemelerle kaplı korkunç bir zenci onu karşılamak üzere ilerledi: Kızlarağası, yani haremağalarının başı, haremın idarecisi.

Artık herkes geldiğine göre “şenlik başlasın!”. Pencereden nefis çamların çevrelediği ve hafif bir eğimle denize kadar uzanan büyük bir meydan görüyordum. Ötesinde Boğaz’ın Asya sahili ve şirin Kadıköy köyü. Meydan askerlerle kaplıydı; on iki tabur padişah muhafızları, mızraklı süvariler, topçular. Bu askerlerin oluşturduğu büyük dairenin ortasındaki sarı kumaşla kaplı kürsünün etrafında paşalarla eski kıyafetlerini giymiş ulema, mollalar yerlerini almaya başladılar. Renkli kaftanlarla geniş yaldız şeritli iri beyaz veya yeşil sarıklar. Dervişlerin, bütün dinî mezheplerin başları da oradalardı. Bütün bu ruhban takımı hareketsiz duruyordu, ifadesiz, gözleri yerde, galiba epeyce memnuniyetsizdiler. Fakat kalabalıkta bir itişme olunca sadrazam sinirlendi. Kısa bacaklarını havaya kaldırıp mendilini sallayarak kalabalığın üzerine yürüdü. Onu görür görmez herkes kaçışıp kuzu kuzu tekrar sıraya girdi. Hatt-ı şerifin yazılı oldu kâğıdı kendisine getirdiler, o da saygıyla dudaklarına ve alınına götürüp Reşid Paşa’ya uzattı. O da kürsüye çıkıp okumaya başladı. Okumadan sonra derin bir sessizliğin ortasında bir imam kürsüde Reşid Paşa’nın yerini aldı. Kollarını uzattı, kalabalık da öyle, bir tek askerler silahlarından dolayı tek bir kol uzattılar. İmam padişah duasına başladı, herkes de aynı anda eşlik etti. Ardından herkes ellerini gözlerine, sakalına sürüp askerler üç kere heyecanla, sonsuz bir tutkuyla “Allah!” diye bağırdılar. Her taraftan yüzlerce top atıldığında parlak bir güneşin aydınlattığı bu güzel sahne son buldu. Padişah döndü; Valide Sultan bana baklava ve şekerleme yüklü bir görevli kafilesi yolladı. Hüsrev Paşa’ya veda edip ayrılırken üzüntüyle düşündüm ki harp meydanında bu kadar cesur olup hâlâ hükümdarına bu kadar sadık ve imanına bu kadar bağlı olan Türk ulusu bütün bunlara rağmen tam bir yozlaşma içindeyse, onu kurtaracak olan bugün okunan o zavallı kâğıt parçası değildir.⁸³

Prensın anlatma kabiliyetine ilaveten seyrettiği sahne ve kişileri resmetmesine imkân veren iyi bir çizgiye sahip olduğunu belirtmek gerekir. Hatıratında bu törenle alakalı üç adet çizimi yer almaktadır: Tüylü şapkalarıyla muhafızlarının çevrelediği padişahın gelişiyile⁸⁴ kızlarağasının ve Hüsrev Paşa’nın port-

82 Prens, Kaptanıderya Ahmet Fevzi Paşa’nın anlattıklarına inanmış olacak ki törende gördüğü şeyhülislamı “yeni” diye tanımlamaktadır. Oysa o tarihte şeyhülislam olan Mustafa Asım Efendi 1833’ten beri görevde olup 1846’ya kadar aynı vazifede devam edecektir.

83 Joinville, *Vieux souvenirs*, s. 158-160.

84 A.e., s. 158.

Resim 6. Padişahın Gülhane'ye gelişi, Joinville prensinin çizimi. Joinville, *Vieux souvenirs*, s. 158.

releri.⁸⁵ Bu küçük çizimlerin hatıratın metnine ne kadar uyduğu dikkat çekicidir. Abdülmecid'in gelişi gerçekten de padişahın “neredeyse tüylerin arkasında kaybolmuş” halini mükemmelen vermektedir (Resim 6); kızlarağasının silueti tam da “dudakları sarkmış, kadın kalçalı ve işlemelerle kaplı korkunç bir zenci” ifadesindeki ırkçı bakış açısını yansıtmaktadır (Resim 7); nihayet Hüsvrev Paşa çizimi de “koca kırmızı kafalı, beyaz sakallı ve muzip ifadeli kısa boylu bir topal” tasvirine gayet iyi uymaktadır (Resim 8). Bariz hoşlukları dışında bu illüstrasyonların en önemli özelliği, Mısır Milli Kütüphanesi'nde bulunup 1964'te Süheyl Ünver tarafından yayınlanmış olan oldukça kaba bir sulu-boya⁸⁶ dışında bu törene ait bilinen tek resimler olmasıdır.

Aslında bugüne kadar bilinmeyen ve yayınlanmamış olan dördüncü bir resim prensin bu vinyetlerini mükemmelen tamamlamaktadır. Söz konusu olan, yan yana duran bir grup ulemayı ve arka planda Selimiye kışlası, Anadolu yakası, birkaç çam ağacı ve prensin hatıratında yayınlanan Hüsvrev Paşa portresinin kaynağı olduğu bariz olan çarpık bacaklı bir ihtiyarın görüldüğü yalama tekniğiyle yapılmış bir resimdir. Bu resmin de prensin anlatı-

85 A.e., s. 159.

86 Süheyl Ünver, “Resmine Göre Tanzimat-ı Hayriye Merasimi”, *Belleten* XXVIII/112 (Ekim 1964), s. 705.

Resim 7. Kızlarağası, Joinville prensinin çizimi. Joinville, *Vieux souvenirs*, s. 159.

Resim 8. Sadrazam Hüsrev Paşa, Joinville prensinin çizimi. Joinville, *Vieux souvenirs*, s. 159.

mına mükemmelen uyduğu göze çarpmaktadır: Tabii Hüsrev Paşa'nın kendisi, "nefis çamların çevrelediği ve hafif bir eğimle denize kadar uzanan büyük bir meydan [...]. Ötesinde Boğaz'ın Asya sahili ve şirin Kadıköy köyü" ve belki en çarpıcısı "eski kıyafetlerini giymiş ulema, mollalar [...]. Renkli kaftanlarla geniş yıldız şeritli iri beyaz veya yeşil sarıklar. Dervişlerin, bütün dinî mezheplerin başları da oradaldı". (Resim 9)

Pek acı hatıralarla dolu⁸⁷ ve alt kısmında "İslahat kanununun okunmasını dinleyen ulema. İstanbul hatırası 1839" ibaresi bulunan bu olağanüstü ilginçlikteki resim, 19. yüzyıl Osmanlı tarihinin en az resmedilmiş olaylarından birinin eşsiz bir görüntüsü olmanın ötesinde bence ulemayla ilgili şim-

87 Bu resmi çevrimiçi bir satış sitesinde bulup Şubat 2020'de satın almıştım. "Küçük paşa" portresinden ve "Fr. O." (François d'Orléans) imzasından bunun Joinville prensinin eseri olduğunu anlamıştım. Ne yazık ki gönderi bana hiçbir zaman ulaşmadı ve Fransız posta hizmetleri kaybolduğuna hükmetti. Gene de Barbara Borgin'e bana bu resmin burada yer alabilecek çözümlükte bir görüntüsünü sağladığı için içtenlikle teşekkür ederim.

Resim 9. "Ulema ıslahat kanunlarının okunmasını dinlerken. İstanbul hatırası, 1839", Joinville prensinin çizimi.

diye kadar iddia ettiklerimin ek bir kanıtı niteliğindedir. Zaten Joinville'in de kıyafetlerini tasvir ettikten sonra söyledikleri de buydu: "Bütün bu ruhban takımı hareketsiz duruyordu, ifadesiz, gözleri yerde, galiba epeyce memnuniyetsizdiler." Gerçekten de bu resme yakında bakıldığında pür ciddiyet ayakta duran bu ulemanın yüzlerinde –en az on üç sarık saydım– düşünce ve hislerinin ne olabileceği konusunda merak uyandıran ifadeler gözlemlenmektedir. Prensın yalama resmi bu kişilerin o anki duygularını yakalamaya çalışmasıyla en iyi türden karikatür sanatını çağrıştırmaktadır. Soldaki genç sakallı dua mı ediyor, yoksa kara kara mı düşünüyor? Tam arkasındaki irice meslektaşısı sivri sakallı komşusunun kulağına fısıldadıklarından dolayı dehşete mi düşmüş? Ortadaki iki saygın ihtiyar –biri herhalde o tarihte neredeyse seksen yaşında olan şeyhülislam Mezzade Asım Efendi olsa gerek– surat mı asıyorlar yoksa sadece yaşlarının getirdiği bir somurtmaya mı maruzlar? Birinci sıranın en sağdaki iki kişiye ne demeli? Biri endişeli gözükürken diğeri komşusunun ifadesinden bir mana çıkarmaya mı çalışıyor?

Eninde sonunda çizenin öznelliğinden başka bir şey ifade etmediği her zaman söylenebilecek olan bu resim konusundaki tahmin ve spekülasyonlarımı daha fazla uzatmayacağım. Gene de inanıyorum ki bu resim, ulemanın Tanzimat hareketine karşı tutumları hakkında elimizdeki nadir bilgileri teyit eden bir gerçeklik hissi uyandırmaktadır. Bekle gör dürtüsüyle karışık bir güvensizlik, sistemde bir şeylerin kontrollerinden çıktığını fark etmekten doğan bir durgunluk... Bu okumalarım zorlama mı? Muhtemelen ve bu yüzden de bu istitrada son verip çalışmanın son safhasını oluşturan ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun oluşumunun metinsel izlerini aramak üzere belge okumalarının yer aldığı kısma geçiyorum.

Kelime ve metin analizi

Daha önce de belirttiğim üzere, Tanzimat fermanının metniyle birkaç gün önce toplanan meclisin mazbatasında doğrudan bir bağ kurulabilmektedir. Bu bağ, iki seviyede ortaya çıkmaktadır. Ayrıntıda her iki belgenin kelime hazinesi çok benzemektedir, hatta bazı temel kavramlar da tıpatıp aynıdır. Daha genel bir seviyede ise her iki metnin başlıca unsurları arasında da bir örtüşme gözlemlenebilmektedir. Aşağıdaki tablo, metnin tamamını ele almayı iddia etmeden de⁸⁸ kelime ve bağlam arasındaki bu paralelliği göstermektedir. (Tablo I)

İki metin arasındaki farkların daha çok üslupla ilgili olduğu göze çarpmaktadır. Hatt-ı hümayunun mukaddimesinde yaklaşık 150 yıl öncesine kadar Şeriata gösterilen saygı zikredilirken mazbatada “müddet-i vafireden beri” (uzun zamandır) riayet edilmemiş olmasından bahsedilmektedir. Keza mazbatada vergi ve askere alma konuları çok daha kısaca ele alınırken hatt-ı hümayunda yeni sistemin faydalarıyla eski usulün zararlarının üzerinde çok daha etraflı bir şekilde durulmaktaydı. Geri kalan noktalarda içerik hemen hemen aynıydı: Temel ilkelerin terkinden dolayı yaşanan yozlaşmanın tespiti; can, mal ve namusun teminat altına alınmasıyla sistemin kötülüklerine çare bulunması; ezici vergi ve askere alma usullerinin yarattığı adaletsizliklerin giderilmesi; *Habeas corpus* (mahkemesiz infazın yasaklanması) ilkesinin tanınması; kişi haklarını belirleyen maddelerin gayrimüslimlere teş-

88 Buradaki amacımız iki metin arasındaki sürekliliği yakalamak olduğu için bu tür mukayeseleri farklar üzerinden değil, benzerlikler üzerinden yapmak daha mantıklı olacaktır. Yoksa tabii ki iki metin arasında bir tabloya sığdıramayacak kadar fark bulmak daima mümkündür.

TABLO I. Meclis Mazbatasıyla Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun Örtüşme Noktaları

Meclis mazbatası	Gülhane hatt-ı hümayunu
Mukaddime	
müddet-i vafreden beri ne ahkâm-ı celile-i Kuraniyeye ve ne kavanin-i münifeye riayet olunamayıp	Devlet-i Aliyemizin bidayet-i zuhurundan beri ahkâm-ı celile-i Kuraniye ve kavanin-i şer'iyeye kemaliyle riayet olunduğundan
Can, mal ve namusun teminat altına alınması	
can u mal ve muhafaza-i ırz u namus	can u ırz u namus u mal emniyet-i can ve mahfuziyet-i ırz u namus u mal can u ırz u namus u mal maddelerinden hükm-i şer'i iktizasınca kâffe-i memalik-i mahrumemiz ahalisine taraf-ı şahanemizden emniyet-i kâmile verilmiş can u malına ve ırz u namusuna sakınıp el uzatmasın emval ü emlakinden emniyet-i kâmile emniyet-i can u mal u namus keyfiyetleri kimse tarafından diğerinin ırz u namusuna tasallut vuku bulmamak
herkesin can u mal ve ırz u namus maddelerinde emniyet-i kâmile hasıl olmadıkça	
hiçbir ferдин ırz u namusuna bir taraftan tasallut olunmamak	
Orantılı vergileme	
herkesin kudret ve emlakine göre tayin-i vergi olunmak	her ferдин emlak ve kudretine göre bir vergi-i münasib tayin olunarak
Orantılı askere alma	
her memleketin mikdar-ı nüfus-ı mevcudesine göre asker mutalebesi zımında ba'zı usul-ı muktaziye vaz' olunub neferat-ı askeriyenin müddet-i istihdamları dahi tebeyyün ve tahdid kılınmak	bir memleketin aded-i nüfus-ı mevcudesine bakılmayarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyade ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizamsızlığı hem de ziraat ü ticaret mevadd-ı nafiasının ihlalini mucip olduğu misillü askerliğe gelenlerin ila nihayeti'l-ömr istihdamları dahi füturu ve kat'-ı tenasülü müstelzim olmakta olmasıyla her memlekettен lüzumu takdirinde talep olunacak neferat-ı askeriye için bazı usul-ı hasene ve dört yahut beş sene müddet istihdam zımında dahi bir tarik-i münavebe vaz u tesis olunması
Gayrimüslimlerin kapsanması	
tebaa-i Devlet-i Aliyelerinden olan bi'l-cümle ehl-i İslâm ve mil-el-i saire	tebaa-i saltanat-ı seniyemizden olan ehl-i İslâm ve mil-el-i saire
Habeas corpus (mahkemesiz infazın men'i)	
hüküm terettüb etmeksizin kimsenin hafi ve celi idam ü tesmimi caiz olmamak	hükmolunmadıkça kimse hakkında hafi ve celi idam ü tesmim muamelesi icrası caiz olmamak
Devletin ihyası	
din ü devlet ve mülk ü milleti tecdid ü ihya demek olarak	işbu kavanin-i şer'ie mücerret din ü devlet ve mülk ü milleti ihya için vaz' olunacak olduğundan

mili; nihayet bu tedbirlerin devletin ihyası için şart olduğu fikri. Takip edilen prosedürü hatırlayacak olursak örtüşmelerden daha tabii bir şey olamazdı: Yeni kanun taslak haliyle teklif edildikten sonra onaylanmış, ardından da nihai şekline kavuşmuştu. Bu durumda hatt-ı hümayunun mazbatadaki ilkeleri yeni bir yazımdan geçirip tekrarlaması gayet anlaşılırdı. İki belge arasındaki tek önemli –ama gene de normal– fark, padişah ile devlet ricalinin bu maddeleri uygulayacaklarına dair söz vermeye davet edilmelerinin sadece hatt-ı hümayunda yer almasıydı. Padişahın söz konusu yemini mazbatayla aynı dosyada muhafaza edilmiştir:

Hatt-ı hümayununda munderiç olan kavanin-i şer'iyenin harf-be-harf icrasına ve mevadd-ı esasiyenin fûruatına dair ekseriyet-i ara ile karar verilen şeylere müsaade eyleyeceğime ve hafi ve celi haricen ve dahilen taraf-ı hümayunuma ilka olunan şeyleri kavanin-i müesseseye tevfiğ ve tatbik etmedikçe kimsenin lehine ve aleyhine hüküm ve ferman etmeyeceğime ve vaz' olunmuş ve olunacak kavaninin tağyirini buyurmayaçağım va[lla]hi⁸⁹

Bu iki metin arasındaki bariz ve mantıklı akrabalık takip edilen prosedürü büyük ölçüde izah ediyorsa da Mustafa Reşid Paşa'nın bu süreçte oynamış olabileceği rol hakkında hiçbir ipucu vermemektedir. Bunun mümkün olabilmesi için elimizde paşanın elinde çıkmış ve kelime ile mana açısından hatt-ı hümayun ile yeteri kadar benzerlik gösteren bir metin olması gerekirdi. Bu türden teklif edeceğim ilk kaynak, tam manasıyla bir metin olmayıp gerçekliği tam olarak ispatlanamasa da bence gayet ilginç bir katkı niteliğindedir. Bahsettiğim kaynak, meşhur İngiliz diplomat Stratford Canning'in (1786-1880) anılarında yer alan ve Mustafa Reşid Paşa Londra'da sefaretle görevliken aralarında geçen bir sohbetin aktarımıdır.

Bana [ıslahat] sistemini ortaya koymak isteyenlerin ne zaman ve nasıl işe başlamaları gerektiğini sordu. Ben de “Başından” diye cevap verdim. “Başından’dan kastınız nedir?” dedi. “Tabii ki can ve mal güvenliği” cevabını verdim. O da “Pekiyi namus güvenliğini de katmaz mıydınız?” deyince, ben de “Herhalde” dedim.⁹⁰

89 BOA, TS MAe 569/59, padişahın yemini, [3 Kasım 1839].

90 Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning, Viscount Stratford de Redcliffe, from his Memoirs and Private and Official Papers* (Londra: Longmans, Green, & Co., 1888), II, s. 105. Stratford Canning bu görüşme için herhangi bir tarih vermemektedir. 1843-1846 olayları arasında geçiyorsa da açıkça Londra'ya gelişinde İstanbul'dan beri ilk defa onu tekrar gördüğünde bu sohbetin gerçekleştiğini söylemesinden Mustafa Reşid Paşa'nın ilk veya

Stratford Canning'in olaylardan yirmi kadar sene sonra kaleme aldığı anılarından alınmış bu anlatıya ne kadar itimat edebiliriz?⁹¹ Genellikle “ırz u namus” ikilisi halinde hattın metninde sıkça tekrarlanan bu kavramı diğer teminatlara eklemek istemesi biraz fazla “cuk” oturmuyor mu?⁹² Diğer taraftan Stratford Canning'in bu anıyı kaleme aldığı anda bahsettiği olayların sonrasında gerçekleşecek olanları bildiği aşikârsa da, tecrübeyle sabittir ki bazı hatıra ve ayrıntılar durup dururken uydurulmaz ve zamanla değişmiş olsa da belirli bir gerçeğin izini taşır. Dolayısıyla Reşid Paşa'nın Stratford Canning'e bu konuda danıştığı ve namus konusunda ısrarcı olduğu gayet mümkün hatta muhtemeldir. Bu ihtimali kuvvetlendiren bir ayrıntı, anı sahibinin tam da bu lafın üzerine “Türkler arasında” namus kavramının manası konusunda kendi kendine sorular sormuş olmasıdır.⁹³

Mustafa Reşid Paşa'nın layihası

Neyse ki bir İngiliz diplomatının anılarından çıkmış bir anekdottan çok daha sağlam, somut ve güvenilir bir ipucuna daha sahibiz. Bu ipucu, Reşid Paşa'nın İngiltere'den ayrılmadan birkaç gün önce 12 Ağustos 1839'da dışişleri bakanı Palmerston'a sunmuş olduğu bir layihadan ibarettir.⁹⁴ Söz konusu metnin esrarengiz bir tarafı da bulunmuyor, zira bundan tam seksen sene evvel Frank Edgar Bailey İngiltere'nin Osmanlı ıslahat hareketi üzerindeki etkisi konusundaki çalışmasının ekleri arasında olduğu gibi yayınlamış-

ikinci Londra sefreti esnasında yani Eylül 1836-Temmuz 1837 veya -daha muhtemel olarak- Temmuz 1838-Ağustos 1839 arasından bahsettiğini anlamak gerekir.

91 *A.e.*, I, s. v-vii.

92 Osmanlıların benzer veya aynı manayı taşıyan iki kelimeyi bir arada kullanmaya ne kadar meraklı oldukları bilinir. “ırz ve namus” ikilisi bunun tipik ve sıkça rastlanan bir örneğidir. Daha az bilinen, namus kelimesinin kökeninin Yunanca νόμος (*nomos*, kanun) olduğudur.

93 Hikâye şu şekilde devam etmektedir: “Fakat doğrusu Türkler arasında namustan ne kastetmiş olabileceğini merak ettim, ta ki onların rütbe ve payeye bakmaksızın falakaya yatırma âdetlerini hatırlayınca kadar. Kendi kendime haklı olduğumu düşündüm ve ona söyledim. Bu niyet sadece sembolik düzeyde kalmadı. Türkiye'deki yeni kanun, mahkemesiz fiziki cezalandırmaları yasaklamaktadır” (Lane-Poole, *The Life of the Right Honourable Stratford Canning*, II, s. 105). Hafızasında bu tür bir tartışmanın izi olmadan Stratford Canning'in bu konuya bu kadar yer ayırması pek muhtemel gözükmemektedir.

94 National Archives, Londra (TNA), Foreign Office (FO) 78/383, v. 68a-74a. Bu makalenin yazımı esnasında dünyayı saran Covid-19 salgını ortamında İngiltere arşivlerinden doğrudan ele edemeyeceğim bu belgenin görüntülerini bana sağlamış olan Pierre Caquet'ye içtenlikle minnettarım.

tır.⁹⁵ Daha şaşırtıcı olan, bu belgenin Tanzimat'la ilgili çalışmalarda pek az kullanılmış ve esaslı hiçbir incelemeye tabi tutulmamış olmasıdır. Bailey'nin kendisi bile bu metni, yazarının Mısır meselesi konusundaki duruşunu ve II. Mahmud'un otokrasinin yerine "değişmeyecek şekilde kurulu bir düzen" ile eski siyasi sisteme dönüşün engellenmesi konusundaki arzusunu izah etmek için kullanmaktaydı.⁹⁶ Çok daha sonra Caquet de belgeyi Mustafa Reşid Paşa'nın siyasetinin ana hatlarını tasvir ettiğini düşünerek benzer şekilde kullanmıştır.⁹⁷

Bu konuda istisna oluşturan tek bir yazar bulunmaktadır: Şerif Mardin daha 1957'de Tanzimat fermanına yeni bir izah teklif etmek üzere bu layihayı yakından incelemiştir.⁹⁸ Mardin özellikle layihada yer alan şu amaçlara dikkat çekmekteydi: İmparatorluğun gerilemesini durdurmak, önceki saltanatın "tahammül edilmez zulmüne" son vermek ve onun yerine yeni ve değişmeyecek bir sistem oturtmak. Özellikle de müstebit idaresinin keyfililiğinin imparatorluğa verdiği zararları sayan paşanın II. Mahmud'u sert bir şekilde yargıladığı üzerinde durmaktaydı. Bu sert eleştirileriyle Mustafa Reşid Paşa kendinden önceki ıslahatçılardan farklı olarak kökten değişim taleplerinde bulunuyor, geleneksel faziletli hükümdar retorisiyle yetinmeyi reddediyordu. Özellikle 18. yüzyılda Defterdar Sarı Mehmed Paşa gibi öncüllerinin aksine Mustafa Reşid Paşa imparatorluğun içinde bulunduğu buhranın çözümü olarak sadece maddi ve kurumsal değişimi geçerli görüyordu. Mardin'in vardığı sonuç, Tanzimat'ın büyük ölçüde Avrupa Aydınlanmasından mülhem fikirle-

95 Bailey, *British Policy*, s. 271-276.

96 *A.e.*, s. 184-185.

97 Caquet, *The Orient*, s. 112-113. Aylin Koçunyan aynı belgeyi Reşid Paşa'nın II. Mahmud döneminde devlet ricalinin maruz kaldığı acımasız muameleye olan tepkisinden bahsederken zikretmektedir (Aylin Koçunyan, "The Transcultural Dimension of the Ottoman Constitution", Pascal W. Firges, Tobias P. Graf), Christian Roth ve Gülay Tulasoğlu, derl., *The Well-Connected Domains. Towards an Entangled Ottoman History* (Leiden, Boston: Brill, 2014), s. 239).

98 Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanı'nın Manası: Yeni Bir İzah Denemesi", *Forum VIII/88* (15 Kasım 1957), s. 6-8; VIII/89 (1 Aralık 1957), s. 13-15; VIII/90 (15 Aralık 1957), s. 12-15; VIII/91 (31 Aralık 1957), s. 12-13. Bu makale dizisi Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanının Manası: Yeni Bir İzah Denemesi", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler 1)*, İletişim Yayınları, ([1. Baskı, 1990], 24. baskı, 2020) içinde yayımlanmaktadır. "Tanzimat Fermanı'nın Manası: Yeni Bir İzah Denemesi", Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, derl., *Tanzimat. Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006); (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), s. 145-165. Burada kullanacağım bu son versiyondur. İnalçık da 1964'te bu layihayı zikretmekte ama pek ilgi göstermemektedir (İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu", s. 615).

re dayandıydı. Özellikle de William Godwin'in (1756-1836) 1793'te yayımladığı ve 1820 ve 1830'larda çok revaçta olan "siyasi adalet" konusundaki kitabını zikrederek⁹⁹ Tanzimat fermanının uygun kanun ve kurumlar sayesinde kişisel saadet arayışını öne çıkaran maddelerinde bu eserin izlerinin mevcudiyetine işaret etmekteydi. Mardin'e göre Reşid Paşa bu anlamda, hükümdarın iradesinin sınırlanmasından çok, hukuk devletinin tesisine yol açabilecek bir sistemin oluşturulmasına dayalı bir anayasacılık anlayışına sahipti.¹⁰⁰

Pek tabiidir ki Mardin'in analizinin amacı iki metin arasındaki bağlantıyı ispat etmek değildi, zira zaten Mustafa Reşid Paşa'yı Tanzimat Hatt-ı Hümayunu'nun mimarı olarak kabul ediyordu. Ona göre asıl mesele, bu metinlerin arkasındaki ilham kaynaklarının tespit edilmesiydi. Bu yüzdendir ki dönemin ikinci bir şahsiyeti olarak o tarihte Viyana'da sefir olan ve tam da düşünülen reformlar yönünde bazı yazıları bulunan Sadık Rifat Paşa'nın (1807-1857) da oynamış olabileceği role bakılması gerektiğini söylemekteydi.¹⁰¹

Meselenin bu boyutunu daha fazla deşmeden şimdilik Reşid Paşa'nın bu layihasının bir metin analizini teklif etmekle yetinmek niyetindeyim. Daha baştan bu belgenin ilk iki paragrafının Tanzimat Hatt-ı Hümayunu'nun ikinci paragrafıyla olan çarpıcı benzerliği dikkat çekicidir. (Tablo II)

Sonradan hatt-ı hümayunun üslubuna uyarlanmış aynı metinle karşı karşıya olduğumuza pek şüphe yok. Bence, İngilizcede "smoking gun" (dumanı [hala] tüten silah) denen ve Mustafa Reşid Paşa'yı 3 Kasım 1839 hattının yazarı –veya yazarlarından biri– olarak teşhis etmeye imkân veren bir kanıt.

99 William Godwin, *An Enquiry Concerning Political Justice and its Influence on General Virtue and Happiness* (Londra: G. G. J. and J. Robinson, 1793).

100 Mardin, "Tanzimat Fermanı'nın Manâsı", s. 150-155; A.y., *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Syracuse: Syracuse University Press, 2000), s. 111, 155-159.

101 Mardin, "Tanzimat Fermanı'nın Manâsı", s. 155-161; A.y., *The Genesis of Young Ottoman Thought*, s. 169-195. Sadık Rifat Paşa'nın yenilikçi fikirlerinin muhtemel katkısı konusunu Alp Eren Topal etraflıca ele almaktadır (Alp Eren Topal, *From Decline to Progress: Ottoman Concepts of Reform 1600-1876*, doktora tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2017, s. 116-118, 126-141. Sadık Rifat Paşa'nın siyasi yazılarının bugüne kadar gösterilen ilgiden çok daha fazlasını hak ettikleri gerçekte de burada ele almam mümkün olamayacaktır. Bunun başlıca sebeplerinden biri, 1837'ya tarihlendirilebilen *Avrupa'nın Ahvaline Dair* dışındaki yazılarının tarihsiz olması ve dolayısıyla burada belirlediğim dar zaman ve bağlam çerçevesinde değerlendirilmelerinin zor ve riskli olacağıdır. Mardin'in incelediği metinleri için bkz., Sadık Rifat Paşa, "İdare-i Hükümetin Bazı Kavaid-i Esasiesini Mutazammın Rifat Paşa Merhumun Kaleme Aldığı Risaledir", *Müntehabat-ı Asar-ı Rifat Paşa* (İstanbul: yy., 1293/1877), s. 42-64; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* (İstanbul: Maarif Vekâleti, 1339/1923), s. 115-135.

TABLO II. Mustafa Reşid Paşa'nın Layihasıyla Gülhane Hatt-ı Hümayunu Arasındaki Örtüşmeler¹⁰²

Mustafa Reşid Paşa'nın layihası	Tanzimat hatt-ı hümayunu
<p>Le sol de l'Empire ottoman est extrêmement riche et fertile. Sa position géographique des plus heureuses, est surtout favorable au commerce. Ses populations par leur nature intelligente sont aptes à tout. Lorsque ces populations s'attacheront au système nouveau, réclaté désormais par la nécessité, et d'où découlent de sages réformes et la civilisation, nul doute que dans un temps très court, elles n'en obtiennent les résultats les plus salutaires et les plus nombreux.¹⁰³</p>	<p>Or si l'on considère la position géographique des provinces ottomanes, la fertilité du sol, l'aptitude et l'intelligence des habitants, on demeurera convaincu qu'en s'appliquant à trouver les moyens efficaces, le résultat, qu'avec le secours de Dieu nous espérons atteindre, peut être obtenu dans l'espace de quelques années.¹⁰⁴</p>
<p>Osmanlı İmparatorluğu'nun arazisi son derecede zengin ve verimlidir. Gayet olumlu olan coğrafi konumu özellikle ticarete faydalıdır. Zeki bir tabiata sahip olan halkları her şeye istidatlıdır. Bu halklar, artık ihtiyaç duyulan ve makul ıslahat ile medeniyete yol açacak yeni sisteme uydukları anda çok kısa bir süre içinde çok sayıda ve çok faydalı sonuçlar elde edeceklerine şüphe yoktur.</p>	<p>Memalik-i Devlet-i Aliyemizin mevki-i coğrafsine ve arazi-i münbitesine ve halkın kabiliyet ü istidatlarına nazaran esbab-ı lazimesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında bi-tevfikihi teala suret-i matlube hasil olacağı zahir olmakla¹⁰⁵</p>

Böylece Tanzimat'a doğru evrilen yol üzerinde bir merhale daha ekleyebiliriz. Ağustos'ta Reşid Paşa tasarısının ilk taslağını kaleme alıp kopyasını Palmerston'a sunduktan birkaç gün sonra İstanbul'a dönüyor; orada belki de genç padişaha bu projesini takdim edip onayını aldıktan sonra hattın taslağını kâğıda dökmeye başlıyor. Bu konuda herhangi bir iz veya ipucu yoksa da o noktadan itibaren hükümet üyeleri ve ulemayla hattın temel ilkeleri konusunda anlaşmak amacıyla görüşmelerin başladığını tahmin etmek mümkündür. Böylece 31 Ekim günü toplanan meclis 3 Kasım günü şaşaalı bir törenle ilan edilecek olan metne nihai şeklini verebilmiştir.

102 Bu çalışmanın ilk hali Fransızca yayınlandığından bu mukayese ikisi de Fransızca olan metinler arasında doğrudan yapılabilmektedir (Reşid Paşa'nın layihası ve hatt-ı hümayunun resmî tercümesi). Ne var ki Türkçede aynı kolaylığa sahip değiliz, zira Reşid Paşa'nın layihası sadece Fransızca olarak mevcuttur. Bu durumda Türkçe metin için hatt-ı hümayunun kendisi, layiha için benim tercümemi bir araya getirmek lüzumu hasil oldu. Benzerlikleri belirgin kılmak için tercümedeki bazı kelimeleri özellikle Tanzimat fermanında mevcut olanlardan seçtim. Ayrıca Fransızca metinler arasındaki mukayeseyi de tablonun üst sırasında muhafaza ettim.

103 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa'nın Palmerston'a layihası, v. 68a; Bailey, *British Policy*, s. 271.

104 BOA, HR SYS 1869/2, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun resmî Fransızca tercümesi, s. 1.

105 BOA, İ MSM 1/24, Gülhane hatt-ı hümayunu.

Daha önce de gördüğümüz üzere meclis mazbatasıyla hatt-ı hümayun arasında daha çok üslupla ilgili gayet ufak farklılıklar mevcuttur. Ayrıca biraz önce Reşid Paşa'nın layihasıyla hatt-ı hümayun arasında örtüşen önemli bir unsurun aynı kalemde çıktığı kuvvetle muhtemel olan ve imparatorluğun kaynaklarıyla nüfusunun kabiliyeti hakkındaki tespitler olduğunu göstermeye çalıştım. Bu tespitlerin ise "Türkiye ve kaynakları" (1833) konusunda meşhur kitabın yazarı David Urquhart'tan alınmış olduğu kesin gibidir.¹⁰⁶ Fakat bu görüşlerin mazbatada yer almadığı da dikkat çekicidir. Belki de daha çok Avrupa'ya yönelik bu sözlerin meclisin tartışmalarında yer alması lüzumsuz bulunmuştu.

Böylece Palmerston'a sunulmuş olan layihanın Tanzimat fermanının şekillenmesinde ilk adım teşkil ettiğini kabul edersek, bu metnin gerçekten nihai hattın metnine nasıl bağlandığını daha iyi anlamak için başka muhtemel örtüşmeler ve, belki de daha önemlisi, fark ve ayrışmaları bulmak üzere daha yakın bir okumaya girişmek yerinde olacaktır. İlginç, hatta şaşırtıcı bir şekilde yukarıda zikredilen "kes-yapıştır" dışında benzerliklerden çok daha fazla farklar göze çarpmaktadır. En genel anlamda kanunlara riayetsizlikten dolayı vahimleşen bir duruma müdahale etme ihtiyacının her iki metne hakim bir fikir olduğu aşikârdır. Fakat hatt-ı hümayunda bunun nedeni olarak bir buçuk asırlık bir kayıtsızlık gösterilirken, Reşid Paşa'nın layihası çok daha kısa bir süreyi zikretmektedir: "on üç ya da on dört senedir". Hesap basittir: 1839-13=1826, yani yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte II. Mahmud'un saltanatının en belirleyici değişiminin başlangıç tarihi. Layihaya göre bu dönemeç yeniçerilerin sorumlusu olduğu "kamu işlerinin kötü yönetimi"ne son vermekteydi, fakat aynı zamanda Mahmud'un artık sınır tanımayacak istibdadının da kapısını aralamıştı.

Bu nokta muhtemelen layiha ile hat arasındaki en temel farkı oluşturmaktadır. Hat imparatorluğu neredeyse iki asırdır aşağıya çeken kronik bir illete çare bulmayı iddia ederken, Reşid Paşa layihasında iki ay önce ölmüş olan eski efendisiyle hesaplaşıyordu. Bundan dolayıdır ki layihada yer alan neredeyse her unsur şu veya bu şekilde Mahmud'a bağlanıyordu. Kibri yü-

106 David Urquhart, *Turkey and its Resources: its Municipal Organization and Free Trade; the State and Prospects of English Commerce in the East, the New Administration of Greece, its Revenue and National Possessions* (Londra: Saunders and Otley, 1833); A.y., *La Turquie; ses ressources, son organisation municipale, son commerce, suivis de considérations sur l'état du commerce anglais dans le Levant*, Xavier Raymond terc. (Paris: Arthus Bertrand, 1836).

zünden saltanatında doğru dürüst hiçbir ıslahat gerçekleşmemişti; Mısır buhranı bile “Sultan Mahmud ile Mehmed Ali arasındaki karşılıklı ve şahsi nefret”in neden olduğu bir “kaza”ydı. Böylece Tanzimat fermanında dile getirilen bazı ilkeler layihada ancak önceki saltanatta yaşanan zulmün lağvedilmesiyle doğacak muğlak iyileştirmelerden ibaret bir hal alıyordu:

Yeni kurumlar akıl ve sağduyuyla yürütülünce herkes değişmeyecek şekilde kurulu bir sistemin gerçek faydalarını hissedecektir. Zulüm azaldıkça, hükümete olan bağlılık artacak, halk ~~aklı~~ kalbinin¹⁰⁷ bütün gücüyle faydalı ve verimli yenilikleri destekleyecektir. Böylece, sırf halkın sevgisinin dürtüsüyle, gerçek bir ıslahatın hızlı gelişmeleri ve dolayısıyla da Osmanlı İmparatorluğu’nun önlenemez ihyası [görülecektir].¹⁰⁸

Bu yeni kurumlar hangileriydi? Bu “değişmeyecek şekilde kurulu sistem” neyin nesiydi? Layihada bu konuda hemen hemen hiçbir bilgi olmaması, hatt-ı hümayun ile mukayesenin faydalarını azaltmaktadır. Tebaanın can ve mal güvenliği konusu ise layihanın sonuna doğru ele alınmaktadır. Reşid Paşa bu teminatların olmamasının başta Yunanistan olmak üzere bazı eyaletlerin kaybının başlıca nedeni olduğunu hatırlattıktan sonra artık Babıâli’nin bu suistimallere son verecek ve ahalinin can ve mal güvenliğini sağlayacak bir politika geliştirmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Hatt-ı hümayuna nis-

107 Metnin aslındaki bu düzeltmeyi özellikle muhafaza ettim, zira yazarın halkı ıslahata katılımının gerekçesini önce akılda görüp sonra kalbi tercih etmiş olması ilginç bir ayrıntı olarak dikkatimi çekmişti. Gerçi bu ayrıntının gerçekten ilginç olması için metnin hakikaten Reşid Paşa’nın elinde çıkmış olması gerekir, oysa bu konudan hiç de emin değiliz. Layihanın başında yer alan İngilizce “confidential” (mahrem) ibaresi muhtemelen Palmerston’un veya kâtabinin bir eklemesidir; ardından ise layihayı yazan kişinin kaleminde olduğu belli olan Fransızca “traduction” (tercüme) kelimesi gelmektedir. Bu durumda metnin aslının önce Türkçe yazılıp ardından da Reşid Paşa’nın kendisi ya da himayesindeki kâtabi Âli Efendi –geleceğin Âli Paşa’sı– tarafından tercüme edilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Dostum ve meslektaşım Sinan Kunalalp’in bana sağladığı Âli Efendi/Paşa elinden çıkmış birkaç mektup –her ne kadar bunların 1840’lar ve 1860’larda yazılmış olduğundan doğabilecek bazı farklar varsa da– bu son ihtimali güçlendirmektedir. Her halükârda, düşmanlarından birinin takma isim altında yayınladığı bir kaynağa bakılırsa Reşid Paşa’nın layihasını Türkçe yazıp Fransızcaya tercüme ettirmeyi tercih etmiş olması mantıklı gözükmektedir: “Başkalarının fikir ve planlarını anlamayı ve Türkçe ifade etmeyi başarıyorsa da bunları Fransızcaya tercüme etmek bazen çok zorlanmaktadır. Avrupa’da ona atfedilen güzel diplomatik yazılar aslında çok sayıdaki kâtiplerinin eseridir” (Destrilhes, *Confidences sur la Turquie* (Paris: E. Dentu, 1855), s. 38). Diğer bir ihtimal, layihanın tercümesinin paşanın o tarihte Londra’daki diğer kâtabi Mathurin Cor’a ait olmasıysa da metinde gözlemlenen birçok Fransızca hatası bu ihtimali azaltmaktadır.

108 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa’nın Palmerston’a layihası, v. 68b; Bailey, *British Policy*, s. 271.

petle bu pek azdı. Üstelik Stratford Canning'ın söylediklerinin aksine layihada namustan hiç söz edilmemekteydi. Aynı şekilde hattın en önemli iki "teknik" meselesi olan vergi tabanıyla asker alımının dağılımıyla ilgili olarak Mustafa Reşid Paşa'nın layihasında tek bir satır bile bulunmuyordu.

Ona mukabil hat ile layiha başka bir konuda içerik açısından çok açık bir şekilde örtüşüyordu: devlet ricali ve hükümet üyelerinin maruz kaldıkları zulüm ve şiddete son verilmesi arzusu. Ne var ki iki belgenin aynı meseleye çok değişik şekillerde yaklaştığı dikkat çekicidir. Hatt-ı hümayunda bağlam konusunda herhangi bir şey söylemeden genel bir kural ifade edilmekteydi:

[...] fimaba'd (bundan böyle) ashab-ı cünhanın (zanlıların) davaları kavanin-i şer'îye iktizasınca alenen ber vech-i tetkik görülüp hükmolunmadıkça kimse hakkında hafi ve celi (gizli ve açık) idam ü tesmim (zehirleme) muamelesi icrası caiz olmamak ve hiç kimse tarafından diğerinin ırz u namusuna tassallut vuku bulmamak ve herkes emval ü emlakine kemal-i serbestiyle malik ve mutasarrıf olarak ona bir taraftan müdahale olunmamak ve faraza birinin töhmet ve kabahati vukuunda onun vereseşi ol töhmet ve kabahatten beriyü'z-zimme (zimmekten kurtulmuş) olacaklarından onun malını müsadere ile vereseşi hukuk-ı irsiyelerinden mahrum kılınmamak [...]¹⁰⁹

Aslında bu alıntıda bu tedbirlerle korunan kişilerin memur veya devlet adamı olduğunu gösteren hiçbir ifade bulunmuyordu. Ne var ki Osmanlı ricalinin maruz kalabildiği baskıları bilen herkes için "gizli veya açık idam" ve "zehirleme" –Fransızcasında "zehirleme veya başka her türlü eziyet" geçmektedir– ifadeleri gayet açıktı. Suçlu birinin varislerinin hak ve mallarının korunması da aynı hissi kuvvetlendiriyordu, hele ki azledilen ricalin mallarının müsadereşi 1826'dan beri Mahmud'un saltanatının en yakıcı sorunlarından biriydi.¹¹⁰ Aslında Tanzimat fermanının getirdiği bu kavram, *Habeas corpus*, yani zanlıların mahkemede kendilerini savunma hakkı ile suçluların varislerine isabet eden mallarının dokunulmazlığı ilkesinin açıkça söylenmesi de ricale uyarlanmış haliydi. Reşid Paşa'nın layihası da bu ilkeyi zikrederek şu ihtiyaçları dile getirmekteydi:

109 BOA, HR SYS 1869/2, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun resmî Fransızca tercümesi, s. 2.

110 II. Mahmud döneminde müsadere konusunda bkz. Ömer Karaoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Servetin Denetimine Yönelik Bir Uygulama: Müsadere. II. Mahmud Dönemi (1808-1839)* (İstanbul: Üniversitesi, 2016).

[...] vatandaşı öldürmemek ve Kuran'ın da emrettiği gibi onu hukuka aykırı bir şekilde malından etmemek. Öyle ki eğer bir kişi idamı gerektiren bir suç işlemiş olsa, dinî ve sivil kanunlara, eski kanunlarla bu vesileyle yürürlüğe konan yenilerine göre kamuya açık şekilde mahkemede davası görülmek üzere zanlının mahkemenin kararından başka herhangi bir korkusu olmasın.¹¹¹

Kişilerin can ve mal güvenliğinin temel ilkeleri her iki metinde görülebiliyorsa da ele alınışlarında çok önemli bir fark bulunmaktadır. Hatt-ı hümayunda bu mesele hukuki bir mantıkla ortaya konurken layiha konuya ancak dolaylı bir şekilde değinmekteydi. Ona mukabil bu metinde önceki dönemde devlet ricalinin maruz kaldıkları zulüm somut ve isimlendirilmiş örneklerle desteklenerek ortaya konmaktaydı. Layihadaki bu tespitler aynı metinde II. Mahmud'un zulüm ve istibdadı konusunda tekrarlanan söylemlerle bir araya getirildiğinde Reşid Paşa'nın yeni ölmüş hükümdarı siyaseten yargılamak niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Verilen örnekler çoktu: Reşid Paşa'nın hamisi olduğuna bildiğimiz Pertev Paşa'yla damadı Vassaf Efendi; sabık reisülküttap Seyda Efendi; Revandizli Mehmed Bey; Adana mütesellimi Ali Bey ve "Silahtar Paşa" diye adlandırılan bir kişi. Pertev Paşa'yla Vassaf Efendi vakası meşhurdur: Can düşmanı Akif Paşa'nın kurbanı olan Pertev Eylül 1837'de Akif, Hüsrev ve Halil paşaların bir komplosu neticesinde gözden düşerek damadıyla birlikte Edirne'ye sürülmüş, birkaç ay sonra da eski usule göre kementle boğdurulmuştu.¹¹² Revandizli Mehmed ile Adana mütesellimi Ali beylerin durumu daha az bilinmekte, özellikle de ne şekilde padişahın gadrine uğradıkları muğlak kalmaktadır. Ahmed Lutfi Efendi'ye bakılırsa Revandizli Mehmed Paşa daha 1833'te sorumlusu olduğu ahaliye karşı suistimalde bulunmaktan dolayı tekdir edilmiş ve 1836'da dize getirilerek muhtemelen idam edilmişti.¹¹³ Ali Bey de 1829-1832'de idaresindeki bölgeyi suistimal ettikten sonra İstanbul'a getirilerek hapse atılmıştı.¹¹⁴ II.

111 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa'nın Palmerston'a layihası, v. 73a; Bailey, *British Policy*, s. 275-276.

112 Carter Vaughn Findley, "Pertev Mehmed Said Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), s. 233-235.

113 Ahmed Lutfi, *Tarih*, IV, s. 56-57; A.y., *Tarih*, V, s. 56; A.y., *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, IV-V, s. 743-744, 887. Aslında Revandizli Muhammed Paşa veya "Kör Emir" olarak da bilinen bu kişi, Soran Kürt emirliğini 1813-1836 yılları arasında yönetmiş ve Ezidilere karşı zulmüyle meşhur olmuş olan bağımsız bir emirken 1836'da Osmanlı saldırısı karşısında yenik düşmüştür (https://en.wikipedia.org/wiki/Muhammad_Pasha_of_Rawanduz).

114 Ahmed Lutfi, *Tarih*, III, s. 144, 160, 209; A.y., *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, II-III, s. 642, 654, 689; BOA, HAT 367/20277.

Mahmud'un gadrine uğramış bir "Silahtar Paşa" ile ilgili hiçbir ipucuna sahip değilim.¹¹⁵ Dolayısıyla, az incelenmiş olmakla beraber nispeten iyi belgelenmiş olan ve özellikle de Reşid Paşa'nın iddiaları açısından önemli ayrıntılar içeren Seyda Efendi vakası üzerine yoğunlaşmayı seçtim. Gerçekten de Pertev Paşa gibi Seyda Mehmed Efendi'nin adının layihada iki kere ve ısrarlı bir şekilde zikredilmiş olması dikkat çekicidir:

[Sultan Mahmud'un] fikrinin ve aklının istikrarsızlığı o derecedeydi ki imparatorluğunun en namuslu kişisi olan eski Hariciye Nazırı Seyda Efendi'yi sadece Rusya'yla savaş fikrine karşı olduğu için azledip ardından zehirlettiğine tanık olunmuştur.¹¹⁶

Avrupa Seyda Efendi'nin nasıl zehirlendiğini iyi bilir.¹¹⁷

Bu vakayı gayet ilginç kılan, Seyda Mehmed Efendi'nin 1827'deki ölümünün yerli ve yabancı kaynaklarda çok farklı bir şekilde işlenmiş olmasıdır. Osmanlı kaynakları söz birliği etmişçesine herkesin liyakat ve faziletini teslim ettiği Seyda Efendi'nin vefatından yaklaşık bir ay önce görevden alınmışken bir akşam Kaptanıderya İzzet Mehmed Paşa'nın konağındaki bir iftar davetine gidişinden bahseder. Yemekten biraz sonra, teravih namazı esnasında birdenbire fenalaşmış ve hayatını kaybetmişti. Aynı kaynaklarda sıkça belirtilen ayrıntı iftara giderken bir mezarlık köşesinde duraklayıp "şu mahaller ne güzel yerlerdir" deyip kaderin cilvesiyle ertesi gün oraya defnedilmiş olmasıdır.¹¹⁸ Bu konuda bir de olağanüstü türden bir belge günümüze kadar gelmiştir: Kaptanıderya İzzet Mehmed Paşa'nın padişahı olaydan o gün haberdar ettiği bir mektup. Bu sayede vakayla ilgili biyografik kaynaklarda yer almayan birçok ayrıntı meydana çık-

115 Sarayın en önemli görevlerinden biri olan silahtarlık, II. Mahmud döneminde Silahtar Giridi Ali Ağa'nın 1831'deki –tamamen tabii nedenlerle– vefatıyla birlikte lağvedilmiştir (Ahmed Lutfi, *Tarih*, III, s. 165; A.y., *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, II-III, s. 658; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani yahud Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye*, ([İstanbul]: Matbaa-i Âmire, 1308/1890-1316/1899), IV, s. 729). Bu göreve gelmiş olan çok sayıda devlet ricali bu lakabı muhafaza etmiş olduğundan bunlardan hangi birinin II. Mahmud döneminde idam edilmiş olabileceğini kestirmek hemen hemen imkânsızdır.

116 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa'nın Palmerston'a layihası, v. 69b-70a; Bailey, *British Policy*, s. 272-273.

117 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa'nın Palmerston'a layihası, v. 74a; Bailey, *British Policy*, s. 276.

118 Ahmed Resmi, *Halikati'r-Rüesa*; Süleyman Faik, *Sefineti'r-Rüesa* ([İstanbul]: Takvimhane-i Âmire, 1269/1853), s. 183-186; Ahmed Lutfi, *Tarih*, I, s. 245-246; A.y., *Vak'anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, I, s. 182; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, III, s. 119-120.

maktadır. Seyda Efendi namazın ortasında fenalaşmış ve “yine beni rih (rüzgâr) incitti” diyerek –Morin adında bir Fransız?– hekimini çağırılmış, o da felç emaresi görerek iki kere kollarından kan almasına rağmen hastasını kurtaramamıştı. Belgenin üst kısmında yer alan padişahın kendi hattını “müteveffa-yı mumaileyh alil (hasta) adamdı mukaddemlerde çok hastalık çekmişti” dedikten sonra garip bir soruyla bitiriyordu: “Müteveffa-yı mumaileyh bunca zaman menasib-i Devlet-i Aliye’nde bulunmuş (görevlerde bulunmuş) ve bir validesiyle hemşiresinden zükûr ve inastan (erkek ve kadın) hiçbir nefer evladı yok bu surette kâffe-i emval ü eşyası şöylece terk olunacak mı?”¹¹⁹

Osmanlı kaynaklarının aksine Avrupa kaynakları ve basını –Reşid Paşa’nın da iddia ettiği gibi– zehirlenme ihtimali üzerinde durmaktadır. Unutmamak gerekir ki Seyda Efendi çoğu yabancı diplomatının takdirini ve sevgisini kazanmış olduğundan ölüm haberi o nispette üzüntüyle karşılanmıştır:

Aynı 20’sinde, son zamanlarda reisülküttap görevinde bulunan Seyda Efendi kaptanıderyanın evinde aniden vefat etti. Ramazan’a mahsus akşam yemeğini [iftar] yemiş, duaya başlamıştı ki ağrılardan şikâyet ederek kısa bir müddet sonra son nefesini verdi. Hekimler ölümünün tabii olup felç neticesinde vuku bulduğunu düşünüyorlar. Ne var ki zehirlenmiş olduğuna dair söylentiler var. Bu konuda bir hissikablelvuku olmuş olsa gerek, zira aynı gün Eyüp camiini ziyaret etmiş ve orada gömülme arzusunu dile getirmiş. Padişah emriyle şaşaalı bir törenle oraya defnedildiyse de hükümdar daha önceki bir hastalığında sağlığıyla yakından ilgilenmişken bu defa pek üzülmüş görünmüyor. Sadrazam [Reşid Mehmed Paşa], genel olarak sevilen ve sayılan bir kişi olan Seyda Efendi’nin vefatından çok etkilendi.¹²⁰

Bu haberin ayrıntıları ve olayın Osmanlı kaynaklarındaki aktarımıyla örtüşmeleri İstanbul ile Avrupa başkentleri arasında bilgi akışının kalitesi hakkında iyi bir fikir vermektedir. Her halükârda zehirlenme iddialarıyla ilgili olarak gazete tedbirli davranarak cereyan eden bir şayiayı ve padişahın hissiz tutumunu yorumlamakla yetiniyordu. Birkaç gün sonra aynı gazete padişahın kendi hattıyla sorduğu soruya cevap verir nitelikte yeni gelişmelerden dem vuruyordu:

119 BOA, HAT 519/25389, Kaptanıderya İzzet Mehmed Paşa’dan saraya, 13 Ramazan 1242/10 Nisan 1827.

120 “Turquie. Constantinople, 25 avril”, *L’Étoile*, 5.267 (24 Mayıs 1827), s. 1.

Padişah, ölümünden az bir süre önce azledilmiş olan rahmetli Seyda Efendi'nin 8-9.000 keseyi (yaklaşık iki milyon frank) bulduğu tahmin edilen terakesine el koydu. Geçen sene müsaderenin lağvı konusundaki hatt-ı hümayuna karşı geldiğinden bu karar epeyce tepki çekti. Fakat bunu meşrulaştırmak isteyenler bir taraftan bu servetin Seyda Efendi'nin kendisinden çok mevkiine yapılmış olan ödemelerden kaynaklandığını, diğer taraftan da sadece hışmı olan varisler bırakmış olduğunu söylüyorlar.¹²¹

Mahmud gerçekten Seyda Efendi'yi zehirletmiş olabilir mi? Öldüğünde bir aydır görevde olmadığına göre bunu sadece servetine el koymak için yapmış olabilir miydi? Reşid Paşa'nın iddia ettiği gibi Rusya karşısındaki barışçıl tutumunun ya da bazı yabancı gözlemcilerin dediği gibi Katolik Ermenileri padişaha karşı savunmuş olmasının hayatına mal olduğu ihtimallerini ciddiye almak gerekir mi?¹²² Bu soruların cevabını muhtemelen hiçbir zaman alamayacağız ama zaten esas önemli olan Reşid Paşa'nın buna inanmış olduğunu ve üzerinden on iki sene geçmiş bir olayı Mahmud'a ya da daha doğrusu otokrasininin hatırasına karşı giriştiği mücadele uğruna tekrara çıkarmaya hazır olduğunu görmektir. Gerçi bu tutumun sabık hükümdarın hiçbir şekilde suçlanmadığı Tanzimat fermanında herhangi bir izi mevcut değildi ama küçük bir ayrıntı her nasılsa layihadan mazbataya ve nihayet hatt-hümayuna bir şekilde intikal etmiş görünüyordu: Devletin idam şekilleri arasında zehirlemenin terk edilmesi gerektiği yönündeki görüş (“[...] kimse hakkında hafı ve celi idam ü tesmim (zehirleme) muamelesi icrası caiz olmamak [...]). Gerçekten de sadece “idam” demek yeterli olacakken¹²³ ve bu yöntem aslında devletin idamları için kullanılmazken neden “tesmim” (zehirleme) kelimesini ekleme ihtiyacı duyulmuştu? Anlaşılan odur ki bu ifade, Reşid Paşa'nın layihasında yer alan şikâyetlerin son bir izi, hatta belki de sabık zalim hükümdara imalı bir atf görebilenlere bir göz kırpması niteliğindedir.

121 “Turquie. Constantinople, 25 avril”, *L'Étoile*, 5.285 (12 Haziran 1827), s. 1; Ahmed Lutfi, *Tarih*, I, s. 58; A.y., *Vak'anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, I, s. 43-44.

122 *Exposé rapide des persécutions exercées contre les catholiques arméniens en Orient, pendant les années 1826 et 1828* (Paris: J. Gratiot, 1830), s. 4-5; Michaud (Joseph François), “Constantinople en 1830”, *Revue de Paris XXXIII* (1831), s. 222-223.

123 Unutmayalım ki “idam” kelimesi bugün sadece yargı tarafından verilen bir karar neticesinde bir kişinin devlet tarafından öldürülmesi için kullanılıyorsa da “adem” (yokluk) kelimesinden türeyen bu ifade aslında ve o zamanki kullanımıyla sadece “yok etmek”, yani “öldürmek” manasını taşımaktadır.

Bir vesayet denemesi mi?

Bütün bu ayrıntılar layiha ile hatt-ı hümayun arasındaki farkları daha da belirgin bir şekilde meydana çıkartmaktadır. Birincisi II. Mahmud'a karşı bir şikâyetname hatta iddianame halini alırken diğeri hukuki bir metinden beklenmesi gereken türden bir soyutlama ve genelleme seviyesini yakalamaya çalışmaktadır. Bundan dolayıdır ki Reşid Paşa'nın layihasının gerçek manada bir hat taslağından çok, hattın sadece bir safhasını temsil ettiği orta vadeli bir siyasi harekât planının ifadesi olduğuna kaniyim. Metinde imparatorluğun uluslararası siyasi durumu ve özellikle de düvel-i muazzamanın tutumunun ayrıntılı bir şekilde işlenmesi bu intibai kuvvetlendirmektedir.

Osmanlıların 24 Haziran 1839'da Nizip'te bozguna uğraması ve birkaç gün sonra Ahmet Fevzi Paşa'nın kumandasındaki bütün donanmanın İskenderiye'ye ilticası düşünülürse layihada bu konunun bu denli önem kazanmasının nedeni rahatlıkla anlaşılabilir. Ne var ki Reşid Paşa Mısır krizini iddialarının merkezine taşımaktan da imtina ediyordu. Tam aksine, II. Mahmud'a karşı suçlamalarının mantığı çerçevesinde kalarak bu meseleyi sabık hükümdar ile asi valisi arasındaki şahsi gazezin doğurduğu ve artık zalim padişah yerinde olmayınca "kolaylıkla" halledilebilecek bir "kaza" olarak niteleyerek önemini azaltmaya özen gösteriyordu. Dolayısıyla bu krizin, asıl sorun olan ve imparatorluğun varlığını tehlikeye sokan "kadim illeti" örtebileceğine karşı uyarıda da bulunmaktaydı.¹²⁴ Ona göre bu illet esasen Mahmud'un kibir, zulüm ve tedhiş gibi cürümleriyle sınırlı olduğundan ister istemez bu suistimal ve suçların arkasındaki kişinin yok olmasıyla birlikte sistemin fazla zorlanmadan düzelebileceği sonucuna varıyordu. Gerçi bu "rahatlama"ya rağmen, "devlet ricalinin hırsları" istikrarı tehdit etmeye devam ediyordu, hele ki yeni padişahın gençliği onun "iç ve dış tertipler"den zarar görmesine imkân veriyordu.¹²⁵ Neticede aslında Mustafa Reşid Paşa'nın bütün iyi niyet ve çabalarına rağmen birkaç yavan dilekten başka teklif edebileceği pek bir şey yoktu.

Reşid Paşa, projesinin kurumsal boşluğunu büyük ölçüde öngörülen dönüşümde diplomasiye ve Avrupa hükümetlerinin etkisine biçtiği rolle doldurduğu göze çarpmaktadır. Bu rolün birkaç boyutu mevcuttur. İlk aşamada bu hükümetleri tanık olarak kullanmaktadır: "Avrupa devletleri, yeniçeri-

124 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa'nın Palmerston'a layihası, v. 69a; Bailey, *British Policy*, s. 272.

125 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa'nın Palmerston'a layihası, v. 70b; Bailey, *British Policy*, s. 273.

lerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte Sultan Mahmud'un artık söz dinlemeyip sadece kendi fikirlerini uygulamaya yöneldiği zaman Osmanlı padişahlarının istibdadının tedricen ne mertebelere geldiğini iyi bilirler".¹²⁶ Fakat paşanın Avrupa'dan olan beklentileri basit bir gözlemci konumunun çok ötesine geçmektedir. Mısır buhranının ötesinde asıl menfaatinin imparatorluğun bekasına çabalamakta olduğunun muhakkak farkına varması gerekmektedir:

Sonuç olarak Babiâli'nin şu anki durumunu esasen son derecede tehlikeli bir buhran olarak görmek gerekir. Tehlikenin aciliyetini göz ardı edip sırf Mısır'la barış konusuna ve imparatorluğun toprak bütünlüğüyle bağımsızlığına odaklanılırsa asıl amaç kaçırılmış olacaktır, yani imparatorluğun bekasını dileyen devletler arzularının ancak çok eksik bir şekilde gerçekleştirildiğini görüp neticede fırtınayı önlemek için yapılanlar patlak vermesini azıcık geciktirmenin ötesine geçemeyecektir.¹²⁷

İşte bu noktadan itibaren Reşid Paşa'nın akıl yürütmesi en basit tabirle tehlikeli bir yöne evrilmektedir. Avrupa devletlerini bu yolda hareket etmeye davet ederken kaçınılmaz olarak imparatorluğun içişlerine karışılması riskiyle karşı karşıya kalmaktadır. Bu sorunun farkına varmış olacak ki bir çözüm bulmaya çalışmaktadır:

Bu itiraza cevaben şunu düşünmek yeterli olur ki eğer ulusların hukukuna yapılacak bu tecavüz halka zarar verecek herhangi bir hareketi amaçlamıyorsa ve eğer Avrupa'nın dengesi için gerekliyse, o zaman halka güç ve refah sağlayacak olan hiçbir şeyin, belli sınırları geçmemek kaydıyla o devletin iç işlerine karışmak yoluyla da olsa ne zararı ne de sakıncası olacaktır.

Üstelik bu devlete yapılacak öneriler tek bir devletten değil de bütün büyük devletlerin ittifakından geleceğinden bu istisnai durum herhangi bir devlete Babiâli'nin iç işlerine tek başına karışmasına ne bahane ne de emsal teşkil edebilecektir.¹²⁸

Bu denli kötü bir ifade karşısında insan metni tekrar okuyup paşanın söylediklerinin gerçekten de sanıldığı kadar şaşırtıcı olup olmadığından emin olma ihtiyacı duyuyor.¹²⁹ İfade düzeltilir ve basitleştirilirse ortaya çıkan şu-

126 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa'nın Palmerston'a layihası, v. 69b; Bailey, *British Policy*, s. 272.

127 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa'nın Palmerston'a layihası, v. 70b; Bailey, *British Policy*, s. 273.

128 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa'nın Palmerston'a layihası, v. 71a; Bailey, *British Policy*, s. 274.

129 Yukarıda not 108'de belirtildiği üzere Reşid Paşa'nın Fransızcaya hakimiyetinin aslında sınırlı olduğunu iddia edenler burada epeyce haklı çıkmaktadır. Bu kötü Fransızca'yı Türkçeye çevirirken bu hissi vermek için bazı tutarsızlıklar özellikle muhafaza edilmiştir. İlginçtir bu ifa-

dur: Yabancı devletlerin başka bir ülkenin içişlerine müdahalesi, belli sınırları aşmayıp o ülkenin halkına zarar vermedikçe ve Avrupa'daki dengeyi tutmaya yaradıkça haklı gösterilebilir. Metternich bundan daha açık söyleyemezdi – ama muhakkak daha iyi ifade ederdi. Zaten paşanın söylediğine göre bu müdahale tek bir devletin imtiyazı değil, bütün devletlerin ittifakının neticesi olacaktı. Mesele daha iyi yönetmek için bölmek değil, tam aksine daha az –veya daha iyi– yönetilmek için birleştirmekten ibaretti. Pontois'nın da Reşid Paşa'ya “önemli olan noktanın Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa hukuk sistemine dahil etmeyi başarıp istiklalini düvel-i muazzamanın teminatı altına alarak tek bir devletin himayesi yerine toplu bir himaye sistemini meydan getirmek olduğunu”¹³⁰ göstermeye çalışıp etki etmeye çalıştığını söylemesi tesadüf müydü?

Mısır meselesinin 1833'te Babıâli'yi Rusya'nın kucağına ittiğini hatırlarsak Reşid Paşa'nın tek bir devletin himayesinden kaçmak için ittifak halindeki Avrupa'nın iradesine boyun eğmeye duyduğu heyecanı anlamak bir dereceye kadar kolaylaşabilir. Batmakta olan bir imparatorluğun dışişleri bakanının devletin bekasını sağlamak için uluslararası sahnedeki başlıca oyuncuların desteğini sağlamaya çalışması anlaşılırdı. Osmanlı siyaseti üzerinde fiili bir el koymaya dönüşebilecek şekilde tek bir devletin baskın bir rol kazanmasına mani olmak için bütün devletleri devreye sokmanın tabii ki belirli bir mantığı vardı. Yakınlığı nedeniyle yayılmacı amaçları iyice tehlikeli bir hal alan Rusya düşünüldüğünde bu tehdit daha da büyüktü. Mustafa Reşid Paşa böylece çaresizlik kokan siyasetini Avrupa devletlerine Babıâli üzerinde hakimiyet kurmanın yollarını göstererek layihasına devam ediyordu:

Padişahın gençliği dost devletlere ona takip edilecek yolu gösterme imkânı sağlamaktadır. Bu yöndeki davranışlarının tek dayanağı sevgileriyle hislerindeki samimiyet olacaktır. Müslümanların fanatizmi eskiye nazaran azaldı, ulemanın gücü eskisi gibi değil ve burada bahsedilen kadim illete çare olarak alınacak tedbirler Kuran'ın kurallarına hiçbir şekilde karşı gelmemektedir.

de sorunu ŞerifMardin'i söylenenlerin tam tersini anlamaya itmiştir. Ona bakılırsa Reşid Paşa, “Avrupa devletlerinin herhangi birinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerinin düzenlenmesi gayesiyle yapılacak bir müdahalenin devletler hukukuna ve milletlerin münasebetlerini tayin eden esaslara uymayacağına ve son derece kötü neticeleri olacağına” hükmetmektedir. Oysa paşanın söyledikleri bunun tam tersidir. Bu yanlış anlamamanın birçok nedeni olabilir: Reşid Paşa'nın ifade bozukluğu, ŞerifMardin'in Fransızcaya hakimiyetinin İngilizce kadar olmaması ya da okuduklarına inanamayıp bilinçaltında paşanın sözlerini tevil etmiş olması...

130 AMAE, Turquie, CP 279, Pontois'dan Soult'a, 7 Kasım 1839, v. 175b.

Herkesin durumunda muhakkak bir iyileşme sağlayacak olan bu tedbirler şu an devletin başındaki kişilere Avrupa devletlerinin iyi niyetini kazanma fırsatını verecektir. Onlara hoş görünmek uğruna getirecekleri bütün teklifleri zorluk çıkarmadan kabul edeceklerine şüphe yoktur.¹³¹

Avrupa devletlerine hizmet etme veya en azından suyuna gitme hevesi Reşid Paşa'nın İslâm ve ulemayla ilgili o dönem Batıda geçerli olan önyargıların gölgesindeki bir bakış açısını benimsemeye itiyordu. Ne fanatizmden, ne ulemadan, ne de ıslahatın Kuran'la varsayılan uyumsuzluklarından endişe duyulmalıydı. Bunlar sadece Mahmud'un itiraz ve geri çevirmelerini meşrulaştırmak için sıkça başvurduğu bahanelerdi; oysa "kendi meyillerine uymak söz konusu olduğunda" aynı Mahmud'un dine olan bütün saygısı kaybolabiliyordu.¹³²

İş bununla da bitmiyordu. Mustafa Reşid Paşa'nın Avrupa monarşilerinin beklentilerini yerine getirmek konusundaki gayretkeşliğini tasarlanan ıslahatın gerçek ve derin niteliği konusunda onları rahatlatmaya kadar vardırmıştı.¹³³ Hükümetine dayatmayı düşündüğü dönüşümlerden bahsederken tek bir defa hürriyet tanımına başvurmadığı halde muhataplarına bu ıslahatın muhafazakâr niteliğini temin etme ihtiyacını hissetmişti:

Divan'a getirilecek öneriler genellikle isimlendirildiği üzere hürriyet dediklerimize benziyor gözüксе de bu konuda aldanmamak gerekir ve bu konu mutlakiyetle yönetilen devletlerin hiçbir itirazına kesinlikle neden olmayacaktır, çünkü söz konusu olan hiçbir şekilde özgürlüklerin sağlanması değil, sadece can ve mal için Babıâli'nin dahili idaresine uygulaması tavsiye edilmesi gereken imparatorluğun sivil ve dinî kanunları tarafından zaten tanıyan genel teminatlardan ibarettir.¹³⁴

Kabul etmek gerekir ki, biraz abartılı bir benzetmeyle, Reşid Paşa bu tasarılarıyla neredeyse kendini "işbirlikçi" konumuna sokuyordu.¹³⁵ Bunun bir

131 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa'nın Palmerston'a layihası, v. 71a-b; Bailey, *British Policy*, s. 274.

132 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa'nın Palmerston'a layihası, v. 71b; Bailey, *British Policy*, s. 274. Mahmud'un "kendi meyillerine uyması"na bir örnek olarak Kâğıthane'de verdiği içkili ziyafet ile ilgili bkz. Eldem, "In vino modemitas: une fête à Kâğıthane en 1833," *Turcica*, 52 (2021), s. 545-589.

133 "[Reşid Paşa] her şeyden önce Avrupa'yı rahatlamaya ve güvenini kazanmaya acil bir ihtiyaç olduğunu anlıyordu" (Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat*, I, s. 29).

134 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa'nın Palmerston'a layihası, v. 72a; Bailey, *British Policy*, s. 275.

135 İki Fransız gözlemciye göre 1839 hatt-ı hümayunu ve dolayısıyla Reşid Paşa'nın siyaseti Avrupa'ya şu mesajı vermeye geliyordu: "Beni kurtarın ve bana tecavüz etmeyin! Bana bakın,

tür ispatı olarak layihada yer alan ve Babıâli'nin düvel-i muazzamanın önerilerini reddetmesi ihtimalini değerlendirdiği paragraf gösterilebilir. Öyle bir durumda İstanbul'da bulunan sefirlere düşen, müdahale edip tavsiye edilen tedbirlerin uygulanmaya konmasını talep etmek olacaktı:

Fakat bu tür tasarıların uygulanması konusunda [Avrupa] devletlerin[in] bunların gerçekleşmesine mani olan zorluklar ve engellerle karşılaşması halinde, en azından İstanbul'daki sefirleri vasıtasıyla, belirli sınırların dışına taşmamak kaydıyla sadece boş itirazlardan ibaret kalmayacak olan ve sadece en âli ve en faydalı düşüncelerle değil de insanlığın sesi ve feryatlarıyla kararlı bir şekilde talep edilecek önerilerini Divan'a sunsunlar.¹³⁶

Bence Mustafa Reşid Paşa'nın Avrupa devletlerinin desteğini celbetmeye ne derecede gayret sarfettiğini gösteren layihasının son bir özelliği, İslâm meselesini ve imparatorluğun siyasetiyle olan ilişkisini epeyce muğlak bir şekilde ele alış şeklidir. Gerçekten de bu konuyu zikrettiği birkaç yerde, bir taraftan döneme hakim olan bazı baskın önyargılara karşı çıkmakla diğer taraftan da tam aksine bu tür bazı klişeleri benimseyip aynı anda takip etmeyi düşündüğü siyaset üzerindeki etkilerini önemsiz göstermek arasında gidip geldiği hissedilmektedir. Örnek vermek gerekirse, daha layihanın başında "halkın memnuniyetsizliği"nden bahsederken bu durumun "Avrupa'da sanıldığı gibi medeniyete yatkın olmayışından ya da fanatizmden kaynaklanan başka nedenlerden" doğmadığı¹³⁷ konusunda da ısrar etmeyi ihmal etmemektedir. Aynı mantıkla Avrupa hükümetlerine imparatorluğa şartlarını dayatmanın araçlarını sağlamanın gerekliliğini zikrederken, bu ilkenin uygulanabilirliğine yapılabilecek ama esassız olarak kenara ittiği itirazların arasında "Müslümanların Kuran'ın kurallarına körü körüne bağlılığı ve bilinen fanatizmi"¹³⁸ yer almaktadır. Her iki durumda da paşanın muhataplarını İslâm'ı bu projenin başarısının önünde yükselen aşılabilir bir engel olarak gören mantığın yanlışlığına ikna etmeye çalışmaktadır. Ne var ki bunu yaparken kendisi de, artık geçerli olmadıklarını ya da kontrol altına alınabileceklerini iddia etmek için de olsa çok benzer genellemelere müracaat etme-

[ben de] sizdenim" (Edmond de Cadalvène ve Émile Barrault, *Deux années de l'histoire d'Orient, 1839-1840, faisant suite à l'Histoire de la guerre de Méhémed-Ali en Syrie et en Asie-Mineure, 1832-1833* (Paris: Delloye, 1840), II, s. 281).

136 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa'nın Palmerston'a layihası, v. 73a-b; Bailey, *British Policy*, s. 276.

137 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa'nın Palmerston'a layihası, v. 68a-b; Bailey, *British Policy*, s. 271.

138 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa'nın Palmerston'a layihası, v. 70b-71a; Bailey, *British Policy*, s. 273.

ye tereddüt etmemekteydi. Mesela “Müslümanların fanatizmi eskiye nazaran azaldı, ulemanın gücü eskisi gibi değil” dediğinde aslında bu olguların geçmişte bile olsa varlıklarını zımnen kabul etmiş oluyordu ve söylediklerinden teklif ettiği ıslahatın hiçbir şekilde Kuran’ın ilkelerine karşı gelmediği sonucuna varıyordu.¹³⁹ Nefretinin odağında olan II. Mahmud’un Kuran’ı başkalarını engellemek için araçsallaştırırken kendi amaçlarına hizmet etmek için nasıl pekala göz ardı edebildiğini anlattığında da aslında aynı ilkeyi tersinden kullanmış oluyordu.¹⁴⁰

İslâm’ın, iyi yönetildiği ve kısıtlandığı müddetçe projelerinin gerçekleştirilmesi önünde bir engel olarak algılanmaması gerektiğini savunurken Mustafa Reşid Paşa bir kez daha Avrupa’yı rahatlatmaya mı çalışıyordu? Hatta ima etmeye çalıştığı acaba Mahmud’un İslâm’ı hoşuna gitmeyen gelişmeleri engellemek için kullandığı gibi bundan sonra artık tam tersini yapıp ıslahatı teşvik etmek için dinî bir söyleme ve Kuran’a göndermelere müracaat etmenin gerektiği miydi?

Devamlılık ve değişim

Artık bu araştırma boyunca topladığım unsurlardan hareketle bir sentez teklif etmek için yeteri kadar yol katettiğimi ümit ediyorum. Öncelikle Abu-Manneh’in Mustafa Reşid Paşa’ya geleneksel olarak atfedilen rolü sorgulamaya kadar vararak teklif ettiği hatt-ı hümayunun yazımı üzerindeki İslâmi etki tezini büyük ölçüde yanlışlamış olduğumu sanıyorum. Gerçekten de mevcut kaynaklarda, padişah ile annesi dahil çoğu siyasi oyuncunun parçası oldukları bir Nakşibendi-Müceddidi ağının nüfuzuna dair iddialarını doğrulayacak pek bir şey bulunmamaktadır. Tabii ki bu yönde tespitlerin olmaması bu olgunun hiçbir zaman var olmamış olduğuna dair yadsınamaz bir delil teşkil edemez, fakat hiçbir yazılı kaynağın ilişkilendirmediği olay ve tespitlere dayalı bir nedensellik silsilesi inşa etme fikri açıkçası daha da rahatsız edicidir. Abu-Manneh’in anlatısı tam da zayıf ipuçları ve çoğu tesadüfi bağlantılardan hareketle zorlama çıkarsamaların yarattığı zaafı maluldü. Abdülmecid’in üç hocasından birinin bu harekete mensup olmuş olması,¹⁴¹

139 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa’nın Palmerston’a layihası, v. 71b; Bailey, *British Policy*, s. 274.

140 TNA, FO 78/383, Reşid Paşa’nın Palmerston’a layihası, v. 71b; Bailey, *British Policy*, s. 274.

141 Caroline Finkel Abu-Manneh’in görüşünü benimsemekle kalmayıp, kraldan daha kralcı kesilerek herhangi bir kanıt sunmadan “ecdadı gibi [Abdülmecid de] bir tarikata mensuptu ki

annesinin ise –hiçbir Osmanlı kaynağında belirtilmediği halde– bu tarikatın şeyhlerinin birinin müridesi olmuş olması ihtimali¹⁴² siyasetinin ilham kaynağını tarikatın düşünce ve felsefesinde bulduğunu göstermeye yeterli midir?¹⁴³

Zaten hangi felsefeden bahsediyoruz? Nakşibendilerin siyasi hırslarıyla tanınması dışında Gülhane hatt-ı hümayununda bu tarikata atfedilebilecek neler bulunuyordu? Abu-Manneh'e bakılırsa söz konusu olan, Şeriatı ve adalet kavramını düzgün hükümetin vazgeçilmez şartı olarak gösteren İslâmi siyaset literatürüyle Osmanlı nasihatnamelerinin bir karışımı söz konusuydu. Ona göre Koçi Bey veya Hüseyin Hezarfen gibi 17. yüzyıl yazarlarının eserlerinde Gülhane hatt-ı hümayununda yer alan görüşlerin öncüllerine rastlanmaktaydı. Keza İslâmi siyasi yazımda da Tanzimat fermanına benzeyen ve bağlanan fikirler bulmak mümkündür. Gazali (1058-1111) bu benzetmelere özellikle müsaitti, zira Şeriatın her şeyden önce “din, can, akıl, nesep ve malı” muhafaza etmesi gerektiğini ve adalette emniyetin, emniyette ise refahın ön şartlarını görmekteydi.¹⁴⁴

Pek tabii ki Tanzimat fermanında İslâmi ve/ya Osmanlı geleneklerine bağlanabilecek unsurlar bulmak daima mümkündür. “Bir devlet muhafaza-i

onun ve bazı danışmanlarının durumunda bu Nakşibendi tarikatının Halidi kolyudu” diyebilmekteydi (Caroline Finkel, *Osman's Dream. The Story of the Ottoman Empire 1300-1923* (Londra: John Murray, 2006), s. 449). Bu örnek, titizlik terk edilince bir varsayımın ne kadar rahatlıkla tarihi bir “gerçeğin” ifadesine dönüşebildiğini göstermesi açısından ilginçtir.

142 Mesela Bezmialem Valide Sultan'ın çok sayıdaki hayratının zikredildiği temel bir kaynağa bakıldığında Nakşibendi tarikatına yöneldiğine dair hiçbir bilgi göze çarpmamaktadır (M. Hüdaî Şentürk, “Bezmialem Vâlide Sultan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, VI, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1992, s. 108-113). Gerçi Bezmialem'in bazı vakıf ve hayratının bu tarikatla ve özellikle Yahya Efendi dergâhına bir meyle işaret ettiği de doğrudur (Bahar Yolaç-Pollock, *Ottoman Imperial Women's Contribution to the Tanzimat (1839-1876). The Case of Bezmialem and Pertevniyal Valide Sultans*, doktora tezi, Koç Üniversitesi, 2019, 54-55, 77-81, 196-197). Abu Manneh'in kullandığı ve Bezmialem'in Şeyh Mehmed Can'a bağlılığını açıkça zikreden tek kaynak, mensuplarından biri olan Abdalmajid bin Muhammad al-Khani'nin kaleminden yazılmış *Hadaîq al-Wardiyya* isimli tarikatın tarihidir (Abu-Manneh, “The Islamic Roots of the Gülhane Rescript”, s. 185, n. 61). Bu konuda Yolaç-Pollock'un verdiği tek bilgi, bu şeyhin Mekke'deki tekkesine senelik 8.300 kuruş vakfetmiş olduğudur (*Ottoman Imperial Women's Contribution to the Tanzimat*, s. 81).

143 Muharrem Varol'un çalışması Osmanlı devletinin tarikatlarla karşı siyasetini 1826'dan sonra incelemektedir (Muharrem Varol, *İsahat Siyaset Tarikat. Bektaşiliğin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları (1826-1866)*. Yanya, Selanik ve Edirne Tatbikatı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013). Bu çalışmada Abu-Manneh'in makalesine yapılmış nadir eleştirilerden birine rastlanmaktadır (s. 220-221).

144 Abu-Manneh, “The Islamic Roots of the Gülhane Rescript”, s. 194-198.

memaliki için elbette asker ü leşkere ve sair masarif-i mukteziyeye muhtaç olarak bu ise akçe ile idare olunacağı ve akçe dahi tebaanın vergisiyle hasıl olacağı” fikri¹⁴⁵ adeta Osmanlıların 16. yüzyıldan beri pek önemsedikleri daire-i adliyeden kopyalanmış gibi durmaktaydı.¹⁴⁶ Osmanlı İmparatorluğu’nda ıslahat fikrinin gelişimi konulu çalışmasında Alp Eren Topal da Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun birçok özelliğini 1827’de Keçecizade İzzet Molla (1786-1829) tarafından kaleme alınmış layihayla III. Selim’in (hk. 1789-1807) tesis etmiş olduğu Nizam-ı Cedid’in bazı layihalarına gayet ikna edici bir şekilde bağlamaktadır. Topal’a göre Müceddidi düşüncenin “tecdit” (yenileme) kavramı, bu ıslahatçı öncüllerin önemli bir unsuru oluşturmaktaydı.¹⁴⁷ Bu durumu ise Şerif Mardin’in daha önce önerdiği Mustafa Reşid Paşa’nın “entelektüel şeceresi”ne bağlamak gerekir. Hamisi Pertev Paşa da bir ıslahat adamıydı onun da yeniçerilerin ortadan kaldırılması vakasında II. Mahmud’un başlıca danışmanlarından biri olan Mehmed Said Galib Paşa (1763-1829) tarafından yetiştirildiği bilinmektedir.¹⁴⁸ Aslında bu silsileye iki nesil daha eklemek de mümkündür: Galib Paşa yükselişini Nizam-ı Cedid’in başlıca mimarlarından biri olan Ebubekir Ratib Efendi’ye (?-1799) borçluydu, ki o da ıslahatçı kişiliğiyle tanınan sadrazam Halil Hamid Paşa’nın (1736-1785) yetiştirmesiydi.

Bütün bunlara bir de Allah’a, Kuran’a, Şeriata ve dinî simgeler ile geleneklere yapılan çok sayıdaki atıfları eklemek gerekir. Hatt-ı hümayunun başından itibaren, terk edilmesi gerilemeye sebep olmuş olan “ahkâm-ı celile-i Kuraniye” ve “şer’-i şerif’e, Allah’ın yardımına (“bitevfikihi tealâ”; “avn ü inayet-i hazret-i Bari”), “imdad-ı ruhaniyet-i cenab-ı Peygamberi”ye gönder-

145 BOA, İ MSM 1/24; Fransızca tercümesinde: “l’État, qui est, pour la défense de son territoire, forcé à des dépenses diverses, ne peut se procurer l’argent nécessaire pour ses armées et autres services, que par les contributions levées sur ces sujets” (HR SYS 1869/2).

146 Daire-i adliye veya daire-i adalet, 11. yüzyıla kadar izi sürülebilen ve Kınalızade Ali Çelebi’nin (yakl. 1510-1572) *Ahlak-ı Alaî* isimli eseriyle (1564) Osmanlı siyasi düşüncesine girmiş olan bir kavramdır. Daire-i adliyenin Tanzimat fermanının yukarıda zikredilen alıntısına tekabül eden kısmı şudur: “Melik zabt eylemez illa leşker / Leşkercî cem’ edemez illa mal / Malî cem’ eden raiyyetdir”, yani “Hükümdar askersiz savaş edemez / Malî olmadan asker toplayamaz / Malî toplayan ise reayadır” (Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlak-ı Alaî* (Bulak: [Bulak Matbaası], 1248/1833), kitab-ı salis (3. kısım), s. 49). Tanzimat fermanında daire-i adliye retoriğinin mevcudiyetine daha önce Linda Darling dikkat çekmiştir (*A History of Social Justice and Political Power in the Middle East. The Circle of Justice from Mesopotamia to Globalization* (Oxon: Routledge, 2013), s. 62).

147 Topal, *From Decline to Progress*, s. 90-100, 107-115.

148 Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, s. 160-161.

meler sıralanmakta, amaçlananın “din ü devlet ve mülk ü milleti ihya” olduğu vurgulanmakta, ardından da “Hırka-i Şerife odasında [...] kasem billah” gibi İslâmi simgeselliği yüksek gelenekler zikredilmektedir. Nihayet hatt-ı hümayun –sadece asli halinde– girişimin başarısı için dualar ve mani olacak olanlara lanetlerle son bulmaktadır.¹⁴⁹

Konuyla ilgilenmiş olan herkes hatt-ı hümayunun metnindeki İslâmi retorikğin önemi konusunda hemfikirdir. Ne var ki bu atıfların çoğunun esas itibariyle “dekoratif” olduğunu ve muhafazakârların gözünü boyamak dışında gerçek manada İslâmi bir duruşun kabulü manasına gelmediklerini görerek bu önemi abartmamak gerektiği kesindir. Metinde olduğundan fazla Şeriata atıf görmek sık düşülen bir hata olarak göze çarpmaktadır. Gerçekten de “şer” ile “şer’i” kelimelerinin Şeriatla bağlantılı olduğu doğru olmakla birlikte sistemin dönüşümünü amaçlayan bir metinde bu ibarelerin tamamının bu dar bağlam ve anlamda kullanılmış olması kolay kabul edilebilecek bir olgu değildir. Bu noktayı özellikle önemli kılan, birçok araştırmacıyı bu metni İslâm’ın Müceddidi geleneğine yakından bağlı olarak görmeye teşvik edenin tam da Şeriata oldukları varsayılan bu göndermelerin sıklığı olmuştur. Hattın resmî tercümesi, Türkçede kanun manasında kullanılan bütün ibarelerin Fransızca karşılıklarına bakarak bu iddiayı sorgulamanın pratik bir yolunu sağlamaktadır. (Tablo III)

Ortaya çıkan sonuç, Fransızca metinde Şeriatın sadece iki defa açıkça zikredildiğidir. Bunlar, ikisi de mukaddime kısmında yer alan “*préceptes glorieux du Coran*” (ahkâm-ı celile-i Kuraniye) ile “*code sacré des lois*” (şer’-i şerif) ifadelerinden ibarettir. Daha genel anlamdaki “kanun” ile çoğulu “kavanin”, 18 kere tekrarlanmakta ve bunların 15’i –padişah yemini tercüme edilmediğinden oradaki üç “kanun” Fransızca metinde yer almamaktadır– Fransızcaya tercüme edilmiştir. 15’in 5’i, Carter Findley’in “Şeriatla uyumlu kanunlar” diye tercüme ettiği¹⁵⁰ “kavanin-i şer’iye” ifadesine tekabül etmektedir. Kalan 10’u ise “müessese” (tesis edilmiş) veya “mukteziye” (gerekli) gibi dinî içeriği bulunmayan sıfatlarla tanımlanmaktadır. Yapılması gereken, beş defa rastlanan “kavanin-i şer’iye” ifadesi tercüme edildiğinde çoğu araştırmacının varsaydığı gibi “Şeriatın kanunları” manasının ortaya çıkıp çıkmadığıdır. Sonuç çarpıcıdır: Bunların sadece biri, zanlıların muhakeme usulünün oluş-

149 BOA, İ MSM 1/24; HR SYS 1869/2.

150 Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity. A History, 1789-2007* (New Haven, Londra: Yale University Press, 2010), s. 44 ve 428 n. 51. Findley altı tekrar sayarken yanılmaktadır.

TABLO III. Gülhane Hatt-ı Hümayununda Türkçe Kanuna Yapılan Göndermelerin Fransızca Karşılıkları¹⁵¹

Türkçe metin	Resmî tercüme
ahkâm-ı celile-i Kuraniye	<i>préceptes glorieux du Coran</i> [Kuran'ın şanlı kaideleri]
kavanin-i şer'iyeye	<i>lois de l'Empire</i> [İmparatorluğun/devletin kanunları]
şer'-i şerif	<i>codesacréeslois</i> [kutsal kanun kitabı]
kavanin-i münife	<i>règlements</i> [nizamnameler]
kavanin-i şer'iyeye	<i>lois [de l'Empire]</i> [[İmparatorluğun] kanunları]
kavanin-i cedide	<i>institutions nouvelles</i> [yeni kurumlar]
kavanin-i mukteziye	<i>ces institutions</i> [bu kurumlar]
kavanin-i icabiye	<i>deslois</i> [kanunlar]
kavanin-i nizamiye	<i>diverseslois</i> [çeşitli kanunlar]
kavanin-i şer'iyeye	<i>notre loi divine</i> [İlahi kanunumuz]
hük(ü)m	<i>jugement</i> [yargılama]
caiz olmamak	<i>personne ne pourra</i> [kimse yapamaz]
hük-m-i şer'i	<i>texte sacré de notre loi</i> [kanunumuzun kutsal metni]
kavanin-i mukteziye	<i>leslois</i> [kanunlar]
kanun	<i>loi</i> [kanun]
kavanin-i şer'iyeye	<i>ces présentes institutions</i> [mevcut kurumlar]
kavanin-i şer'iyeye	<i>ces institutions</i> [bu kurumlar]
ceza kanunnamesi	<i>code pénal</i> [ceza kanunnamesi]
şer'an menfur	<i>que la loi divine réproouve</i> [İlahi kanunun kınadığı]
kanun-ı kavi	<i>loi rigoureuse</i> [kesin kanun]
kavanin-i müessese	<i>les présentes institutions</i> [mevcut kurumlar]
Padişahın yemini	[Fransızca metinde yok]
kavanin-i şer'iyeye	[Fransızca metinde yok]
kavanin-i müessese	[Fransızca metinde yok]
kavanin	[Fransızca metinde yok]

turulması meselesi söz konusu olduğunda, “*notre loi divine*” (İlahi kanunumuz) diye tercüme edilmektedir. Fransızca metinde Şeriata doğrudan gönderme içeren sadece iki ifade daha bulunmaktadır: “şer'an menfur” (Şeriata göre nefret uyandıran) için “*que la loi divine réproouve*” (İlahi kanunun kınadığı) ifadesiyle “hük-m-i şer'i” için kullanılan “*texte sacré de notre loi*” (kanunumuzun kutsal metni) ibaresidir. Bu ibarelerin ikisinin de Türkçesinde “kanun/kavanin” kelimesinin yer almaması dikkat çekicidir.

Diğer taraftan kabul etmek gerekir ki bu iki metin mukayese edildiğinde Fransızca tercümede Türkçe metindeki bütün nüansların, inceliklerin ve üs-

151 BOA, İ MSM 1/24; HR SYS 1869/2.

lup özelliklerinin verilemediği, dolayısıyla bazen titiz bir filoloğun yapmayacağı seçimlere başvurulduğu göze çarpmaktadır.¹⁵² Daha da kötüsü, asli metindeki bu tür nüans ve inceliklerin illaki gerçek bir düşüncenin ürünü olmadığı, dönemin belgelerinde sıkça rastlandığı gibi üslup ve retorik kaygılarından kaynaklandığı da aşikârdır. Ne var ki bu anlam ve kelime kaymaları, hatt-ı hümayunun tercümesinin resmi olduğunu, Babîâlî'den –muhtemelen Tercüme Odası'ndan– kaynaklandığını ve esasen İstanbul'da görevli sefirler tarafından hükümetlerine yollanması için tasarlandığını unutturmamalıdır. Başka bir deyişle bu tercüme yapıldığı ve düzenlenmiş olan görevlilerin kelimelerini herhangi bir hata ve yanlış anlamaya mahal vermeyecek şekilde seçmeye özen göstermemiş olmaları pek de ihtimal dahilinde değildir. İddia ediyorum ki elimizdeki bu tercüme, biraz da hiyerogliflerin çözümüne imkân tanımış olan meşhur Reşid (Rosetta) taşı gibi, Türkçe metnin mana ve sonuçları üzerinde biraz daha etraflıca düşünmemize imkân veren önemli bir araç olarak değerlendirilmelidir.

Bundan dolayıdır ki metinde “şer” ve türevlerinin her defasında Şeriat veya Kuran'ın kurallarını çağrıştıran başka ifadelerle tercüme edilmemiş olmasını ciddiye almak gerekir.¹⁵³ Gerçi Carter Findley, Osmanlı hukuk sisteminin kanunların –ladini bile olsalar– Şeriatla uyumu üzerine oturmuş olduğunu hatırlatmakta haksız değildir¹⁵⁴ fakat bu durumun tersi de geçerli değil midir? Yani aslında kanun ile Şeriat arasında varsayılan uyum aynı zamanda devletin Şeriatın kapsamadığı konularda kanun çıkarmak, hatta lüzumlu görüldüğü hallerde Şeriatın ilkelerinden kaçabilmek için kullandığı bir “hukuki kurgu” (*legal fiction*) vazifesi görmüyor muydu? Fransızca tercümede “ahkâm-ı celile-i Kuraniye” dendikten biraz sonra “kavanin-i şer'iyeye”nin karşılığında “*lois de l'Empire*” (imparatorluğun/devletin kanunları) kullanılıp bu ibare sadece bir kere “İlahi kanun” olarak tercüme edildi-

152 Birkaç somut örnek vermekle yetineceğim. “Devlet ve millet” bir keresinde “*gouvernement et freres*” (hükümet ve kardeşler) diye, diğerindeyse “*prince et patrie*” (hükümdar ve vatan) olarak tercüme edilmektedir. “Hıyanet” karşılığında “*violence*” (şiddet), “endişe ve ıstırap” için sadece “*inquiétudes*” (endişeler), “sıdk u istikamet” için ise sadece “*loyauté*” (sıdk, sadakat) verilmektedir.

153 Aylin Koçunyan, *Negotiating the Ottoman Constitution, 1839-1876* (Paris, Leuven ve Bristol: PETERS, 2018), s. 65. Topal da aynı şekilde “ahkâm-ı celile-i Kuraniye ve kavanin-i şer'iyeye” ifadesini “*the glorious commands of the Quran and the laws of [the] Sharia*” diye tercüme etmektedir (Topal, *From Decline to Progress*), s. 119.

154 Findley, *Turkey*, s. 44.

ğinde, sadece bu sonuncusunu geçerli sayıp hatt-ı hümayunu tercüme eden görevlilerin dönemin hukuki terminolojisine tam bir hakimiyet kesp edemediklerinden diğer dört defa yorumlamaları gereken metnin asıl manasını kaçırdıklarını mı varsaymamız gerekir? Ya da daha da kötüsü, Batılı gözlemci ve diplomatları korkutmamak ya da onları kandırarak ladini bir metin intibası vermek için kendilerinden hattın dinî vurgularını azaltmaları istenmiş olabilir miydi?

Bu tür kurgular, Abu-Manneh'in bu hattın esasen ilhamını Sünni İslâm'dan ve "İslâmi düşünce ve siyasi kavramlardan" aldığı, etkisi de bir "haklar bildirgesi" (*Bill of Rights*) şöyle kalsın, "Şeriatın kaideleri üzerine kurulu adil bir hükümet ilkesine saygı duymanın" ötesine geçmediği iddiasını kabul etmek kadar zordur. Ona göre hat hiçbir konuda yenilik getirmiyordu. Bu yeni ilkelerin Müslüman veya gayrimüslim bütün tebaaya uygulanması bile onun gözünde her İslâmi devletin zimmi tebaasına sağlaması beklenen hi-mayenin kapsamı içindeydi.¹⁵⁵ Abu-Manneh için gerçek bir Batı etkisinin belirmesi için çok daha sonrasını, 1850'lerde Mustafa Reşid Paşa'nın iktidardan düşüp, bu defa düvel-i muazzama tarafından dayatılan 1856 Islahat fer-manını beklemek gerekiyordu.¹⁵⁶

Tabii ki Abu-Manneh'in söylediklerinde daima bir haklılık payı bulmak mümkündür. Eğer geleneksel bir söylemle dinî göndermeler hattın köklerinin İslâmi geleneklerine uzandığını göstermeye yetiyorsa, aynı mantıkla eğer Batı fikirlerinden mülhem olsaydı kararlı bir şekilde "modern" bir ifade kullanıp Şeriatı dışlamasını mı beklemek gerekirdi? 1839'da kaleme alınmış bir metnin bu kadar kesin bir şekilde imparatorluğun ricaliyle halkının çoğunluğu tarafından benimsenen değer ve simgeleri kökten kenara atmasını beklemek akıl kârı mıdır? Tanzimat bir devrim değil, tepeden inme ve devlet tarafından dikkatli bir şekilde yönetilen –veya yönetilmeye çalışılan– bir islahat programıydı. Bu durumda prens Metternich'in (1773-1859) tam da hatt-ı hümayunun muhafazakâr niteliğini beğendiğine şaşırarak mı gerekir?

Sultan Abdülmecid'in bu şekilde gerçekleştirdiği doğru olduğu kadar akıllı-cadır. *Hükümetinin temelini teşkil edecek ilkeler* ilan etmiş. Bu ilkeler adildir ve her devlet için kanunların en önemlisi olan dinî kanuna dayanmaktadır.

[...]

155 Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", s. 201.

156 A.e., s. 202-203; A.y., "Two Concepts of State in the Tanzimat Period: the Hatt-ı Şerif of Gülhane and the Hatt-ı Hümayun", *Turkish Historical Review* 6 (2015), s. 117-137.

Hayatta kalmak ve gelişmek için Osmanlı İmparatorluğu iç idaresindeki bütün iyileştirmeleri kendi varlığının temellerinde arayıp, ardından İslâmi şekilleri muhafaza edip dışarıdan alınması faydalı olan her şeyle birleştirmelidir.¹⁵⁷

İstanbul'daki Avusturya sefiri Bartholomäus von Stürmer (1787-1863) hatt-ı hümayun hakkında çok benzer fikirlere sahipti, zira geleneksel, hatta gelenekçi niteliğinde başarısızlık veya muhalefet halinde kullanılabilir bir tür emniyet subapı işlevi görüyordu:

Bu yeni kurumlar zaten bir tür denemeden ibaretti. Düşünüldü ki eğer başarılı olurlarsa son derecede iyi olurdu, ama aksi halde hükümet eski yoldan devam edecek ve herhangi bir zarar veya kötüleşme görülmemiş olacaktı.¹⁵⁸

Metternich'in ifadesiyle "İslâmi şekilleri muhafaza etmek" ya da sefirininkiyle "bir tür deneme"yle yetinmek; ıslahatçıların yaptığı tam da bundan ibaretti. Ne var ki bu tür bir "makyaj" operasyonunu başarmak için Nakşibendi-Müceddidi harekete bağlı olmak veya hareketin içinde gelmek gerekmiyordu. Dolayısıyla asıl önemli olan, hatt-ı hümayunun birçok noktaya epeyce kökten bir şekilde yenilik getirdiğini kabul etmektir. Gayrimüslimlerin kapsanması bunların biriydi, zira bildiğim kadarıyla ilk defa olarak "beraya ve reaya"da (özgürler ve bağımlılar) olduğu gibi geleneksel kalıp haline gelmiş "reaya" olarak değil, resmî tercümede "din veya mezhepleri ne olursa olsun bütün tebaamız" (*tous nos sujets, de quelque religion ou secte qu'ils puissent être*) olarak tercüme edilen "mîle-i saire" (diğer milletler) tabiri kullanılmıştı.¹⁵⁹ Bu kullanımın Avrupa devletlerinin kayıtsız kalamayacakları bir mesaj vermek niyetini gösterdiği, geçmişle bir kesinti oluşturduğu şüphesizdir. Gerçi ancak 1856'da kâğıt üzerinde kabul edilecek eşitlikten henüz uzak olunduğu tartışılmazdır. Şimdilik maksat sadece hatt-ı hümayunda sı-

157 Richard, prince de Metternich, derl., *Mémoires, documents et écrits divers laissés par le prince de Metternich, chancelier de cour et d'État* (Paris: E. Plon et Cie, 1883), VI, s. 379-380.

158 Baron von Stürmer layihası, 10 Mart 1841, Bailey, *British Policy*, s. 281.

159 Reaya kelimesi hakkında bkz. n. 22. Reaya tabirinin terk edilmesiyle tebaa kelimesinin kullanılmaya başlaması az çok eşzamanlı görünmekte ve artık ahalinin dinî kimlikten bağımsız olarak tanımlanması ihtiyacına cevap verme ihtiyacının belirlediğini düşündürmektedir. Bu konuda bkz. Özgür TÜresay, "Un nouveau type de sujets ottomans: l'apparition des *tebaa* au début du xixe siècle", Yann Lignereux, Annick Peters-Custot, Jérôme Wilgoux ve Alain Mes-saoudi, derl., *Ethno-géopolitique des empires. De l'Antiquité au monde contemporain* (Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2021), s. 181-202.

ralanan ilkelerin padişahın bütün tebaasına teşmil edileceğini belirtmekti, ama bunu yaparken de özellikle olayın Avrupalı tanıklarının gözünde eşitlik kavramını çağrıştıracak yeni ve daha önce kullanılmamış terimler kullanmaya özen gösterilmişti. Dolayısıyla Abu-Manneh'in "daha önceki padişahlar tarafından ilan edilmiş kanun ve nizamların zaten ayırım yapmadan bütün tebaaya uygulanmış olduğu" tespitinin bir önemi bulunmamaktadır.¹⁶⁰ Bu iddianın aslında tartışılır olması bir yana, hatt-ı hümayunun amacının tam da Batılı gözlemcilerin nezdinde bu olguyu bir yenilik olarak sunmak olduğunu unutturmaması gerekir.

Hattın son paragrafında yer alan "keyfiyat-ı meşruha usul-i atıkayı bütün bütün tağyir ü tecdid demek olacağından" (açıklanan maddeler eski usulleri tamamen değiştirip yenilemek manasına geldiğinden) ifadesini bu bağlamda okumak gerekir. Bu beyan, hatt-ı hümayunun hukuki geleneğin devamlılığında yer aldığı yönündeki görüşü yanlışladığı gibi, zaten tartışılır doğrulukta olan "Tanzimat'ın ilk on yılında uygulamaya konan hiçbir kanun veya tedbir Şeriata aykırı değildir"¹⁶¹ iddiası, Sünni bir retorikle kaplanmış da olsa açıkça değişim ve yenilikten yana tavır alan bir metnin gerçekliğini ortadan kaldırmamaktadır. Birinci hedefin Batı devletlerini tatmin edip onlara imparatorluğun hattın kendi tabiriyle kendini "ihya" edebileceğine dair bir umut inşa edecek kadar malzeme sağlamak olduğu şüphesizdir. Tören de Batılı diplomatların ve gayrimüslim cemaat temsilcilerinin varlığı, olayın akışının sahnelenmesine ve ihtişamına verilen önem ve Fransızca metnin neredeyse anında dağıtılması Babîâli'nin -tabii ki Mısır meselesini düşünerek- Avrupa hükümetlerinin ilgi ve desteğini sağlamayı ümit ettiğini gösteren ilave ipuçlarıdır.¹⁶²

Hattın metninde görülen "tecdid" (yenileme) ve "ihya" (hayata döndürme) biraz daha yakından incelenmeyi hak etmektedir. Gördüğümüz üzere bu değişim fikriyle Şeriat arasında çelişki bulunmadığına hükmeden Abu-

160 Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", s. 201.

161 A.e., s. 201.

162 Bu listeye mukaddime niyetine bir de hatt-ı hümayunun ilanından kısa bir müddet önce *Takvîm-i Vekayi*'in başındaki Recai Efendi'nin yerine Esad Safvet Efendi'nin tayinini de eklemek yerinde olacaktır, zira bu yeni görevliden beklenen, Fransızca bilgisi sayesinde gazetenin bu lisanda çıkan nüshalarında bir müddettir gözlemlenen düzensizliği gidermesiydi (*Takvîm-i Vekayi* 186 [19 Şaban 1255/28 Ekim 1839], s. 3). İki ay sonra ise gazetenin Yunanca ve Ermenice nüshasının da çıkartılması konusunda alınan karar da aynı şekilde manidardır (*Takvîm-i Vekayi* 189 [26 Şevval 1255/1 Ocak 1840], s. 3).

Manneh bu iki kavramı büyük ölçüde kenara itmektedir. Aslında bu kelimelerin üzerine giderek meseleyi tekrar Nakşibendi-Müceddidi etkilerini ve dönemin Osmanlı siyasi söylemine getirme imkânını yakalayabilecekken bu tutumuna şaşırılmamak elde değil. Gerçekten de “tecdid” (*tadjdid*) mefhumu, İslâm’ın bir müceddidi (yenileştiricisi) olarak görülen Ahmed Sirhindi’nin (1564-1624) etkili olduğu bu tarikatın felsefesinde merkezî bir yer işgal etmekteydi. Bu bağlamda tecdid kavramının manası, dinin zamanla uğramış olduğu yozlaşmalardan temizlenerek asli saflığına kavuşturularak tekrar tesis edilmesi idi. Dolayısıyla bu anlayış ile en olumsuz bağlamında dalalet/sapma manasına kadar varabilen bidat (yenilik) kavramı arasında çok temel bir fark bulunmaktaydı.¹⁶³ Adını taşıyacak olan kolun kurucusu Halid Bağdadi de bu harekete mensup olduğuna göre dönemin Osmanlı siyasi metinlerinde her “tecdid” hatta “cedid” kelimesine rastlandığında Abu-Manneh’in bu düşünürüne 1820’lerden itibaren payitahtta atfettiği güç ve nüfuzun bir tezahürünü görmek de mümkündür. Alp Eren Topal da Gülhane hatt-ı hümayununda “tecdid” ve “cedid” kelimelerinin metnin başında Şeriata riayetsizliğin neden olduğu gerilemeyle sonunda ülkede aynı Şeriata dayalı olarak düzenin tekrar tesisini amacıyla önemli değişimler getirilmesi önerisi arasında gözlemlenen gerilimi azaltmak için kullanıldığını izah etmektedir.¹⁶⁴

Hattın arkasındaki kişilerin “bidat” veya “ihdas” gibi riskli terimlere müracaat etmektense on yıllardır yaşanagelmiş olan bir ıslahat retoriğinin meşrulaştırdığı bir terminolojiyi kullanmayı tercih etmiş olmaları gayet tabii ve kestirilebilir bir seçim idiyse de bu retoriği olduğu gibi, harfi harfine kabul etmek ne kadar doğru olur? Meseleye daha yakından bakıldığında bu konudaki şüpheler artmaktadır. Hattın metninde “cedid/tecdid” konusuna ilk atıf “kavanin-i cedide vaz’ ü tesisi”, yani yeni kanunların çıkarılmasıyla ilgilidir. Bu ifade aslında neredeyse kelimesi kelimesine padişahın meclis mazbatasındaki hattında kullandığı “kavanin-i cedide vaz olunma[k]” ifadesini tekrarlamaktır. Bu bağlamda söz konusu olanın artık uygulanmayan veya zamanla yozlaşmış olan kanunların tekrar tesisini manasında bir “tecdid” değil, net olarak yenilerinin ihdas edilmesi olduğu aşikârdır, o kadar ki bu ifade Fransızca metinde “yeni kurumlar” (*nouvelles institutions*) olarak tercüme

163 Ella Landau-Tasseron, “The “Cyclical Reform”: A Study of the Mujaddid Tradition”, *Studia Islamica* 70 (1989), s. 79-117.

164 Topal, *From Decline to Progress*, s. 122).

edilmiştir.¹⁶⁵ Bu tercüme beş defa tekrarlandığından dolayı özellikle ilginçtir. Gerçekten de “kanun” kelimesini “kurum” diye tercüme etmekteki bu ısrar, hatt-hümayunun metninin ilk halinin –en azından kısmen– Fransızca yazılmış olabileceğini akla getirmektedir. Belki de burada da Reşid Paşa'nın la-yihasıyla ek bir bağlantı görmek mümkündür: Paşa da bu yenilikçi ifadelere meraklı olmuş olsa gerek ki metninde “kurum/*institution*” kelimesi dört kez, “sistem/*systeme*” ise iki kez görülmektedir.

Gerçi “işbu kavanin-i şer'îye mücerret din ü devlet ve mülk ü milleti ihya için vaz' olunacak” ifadesinde değişimin öze dönüşle ya da bir tür dirilişle meşrulaştırıldığı “döngüsel” (*cyclical*) bir ıslahat fikrini kolaylıkla teşhis etmek mümkündür.¹⁶⁶ Fakat diğer taraftan da burada gene “kavanin-i şer'îye” ibaresi kullanılmakla beraber aslında önerilen Şeriatın tekrar tesisi değil, bir kez daha Fransızcada “bu kurumlar” (*ces institutions*) diye tercüme edilen yeni kanunların ihdası olduğu anlaşılmakta, dolayısıyla bu terminolojinin dış görünüşüne rağmen Şeriatı değil, yeni tasarlanan hukuk düzenini tarif etmek için kullanıldığı tekrar ortaya çıkmaktadır.

Kökten bir değişim fikrinin en açık şekilde ifade edildiği kısım, metnin sonuna doğru yer alan ve biraz önce zikrettiğim “keyfiyat-ı meşruha usul-i atı-kayı bütün bütün tağyir ü tecdid demek olacağından” (açıklanan maddeler eski usulleri tamamen değiştirip yenilemek manasına geldiğinden) ifadesidir. Burada bir kez daha sihirli “tecdid” kelimesi –bazı ek önlemlerle birlikte kullanılmaktaysa da–¹⁶⁷ akla getirdiği değişim, hem “bütün bütün” ile ciddi bir vurgu kazanmakta hem de bazen kötüleşme manasına kadar varabilecek bir farklılaşmayı tarif eden “tağyir” (başkalaştırma) ile eşleşince geleneksel tecdid kavramından çok daha kuvvetli bir mana kazanmaktadır. “Tağyir” kelimesinin ne derecede tehlikeli olabileceği anlamak için Abdülmecid'in ye-

165 Bu tarihte Türkçede “kurum/*institution*” kavramına karşılık gelecek kelime bulunmamaktadır. Bu yüzden ki dönemin sözlükleri bu kelimeyi dolaylı şekillerde (“vaz/nasb olunmuş nesne” veya “eser-i mevzu”), ya da “kanun” gibi bir yakıştırma ile tercüme etmektedir (Thomas-Xavier Bianchi, *Vocabulaire français-turc à l'usage des interprètes, des commerçants, des navigateurs et autres voyageurs dans le Levant* (Paris: Everat, 1831), s. 371; Alexandre Handjéri, *Dictionnaire français-arabe-persan et turc* (Moskova: Imprimerie de l'université impériale, 1841), II, s. 310).

166 Landau-Tasseran, “The “Cyclical Reform””.

167 Topal gayet haklı olarak yeni kanunların değiştirmesi öngörülen geleneklerin eskiliğini tanımlamak için “kadim” yerine “atik” sıfatının kullanımına dikkat çekmektedir. Gerçekten de bu iki kelime eşanlamlı olmakla beraber, “mine'l-kadim” (eskiden beri) gibi ibarelerden de anlaşılacağı üzere “kadim” genellikle meşruiyet çağrıştıran olumlu bir mana taşımaktayken “atik” sadece eski (miş) anlamında kullanılabilir (Topal, *From Decline to Progress*, s. 120-121).

minine bakmak yeterlidir: “[...] vaz’ olunmuş ve olunacak kavaninin tagyirini buyurmayacağıma va[lla]hi.”

Sonuç niyetine

Sanıyorum ki buraya kadar Abu-Manneh’in makalesinin yayınlanmasıyla Tanzimat üzerindeki Müceddidi etkisi iddiasının pek bir eleştiriye tabi tutulmadan ne kadar kolay kabul edildiğini gösteren yeterli bilgiyi ortaya koymuş oldum. Pek tabii ki başta Nakşibendi hareketinin Cumhuriyet Türkiye’sinde hayatta kalmış olduğunun keşfedilmesiyle birlikte son on yıllarda Türk siyasetinde tekrar nüfuz kazanmasının gözlemlenmesi olmak üzere bu tezin cazibesini nereden aldığını anlamak güç değildir.¹⁶⁸ Ne var ki 1839 hatt-ı hümayunu çerçevesi içinde kalındığı takdirde Abu-Manneh’in meşru olarak takdire şayan katkısı, meslektaşlarını tek yönlü ve fazlasıyla basit bir nedensellik anlayışını –bu durum özelinde Mustafa Reşid Paşa gibi tek bir aktöre dayanan Batı etkisini– terk etmeye davet etmiş olmasıdır. Birçok örnekten bu tür bir mantık yürütmenin de hiç de ikna edici olmayan kısayollar üzerine oturabildiğini anlamak mümkündür. 1940’ta olayın yüzüncü yılı münasebetiyle tarihçi Yavuz Abadan, işi Tanzimat fermanındaki saadet ve emniyete olan atıfları Virginia eyaletinin haklar beyanına (*Virginia Bill of Rights*, 1776) dayandırmaya kadar götürmüştü.¹⁶⁹ Kısa bir müddet sonra Enver Ziya Karal hatt-hümayunun metniyle İnsan Hakları Bildirgesi (1789) arasındaki benzerliklere dikkat çekmekten çekinme-

168 Örnek vermek gerekirse Carter Findley Abu-Manneh’in tezini Halidiliğin Türkiye’de siyasi İslâm’ın ileride kazanacağı güce bağlamaktadır: “[...] Halidiler 1830’ların sonlarından itibaren İstanbul’da güç kazanmış, Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun içeriğini etkilemiş ve tarikatlarını Batı İslâm topraklarında adeta Nakşibendilikle eşanamlı kılmışlardır” (Findley, *Turkey*, s. 71). Bu tarikatın ve müritlerinin çağdaş Türk siyasetindeki rolü hakkındaki analizi için bkz. a.e. s. 250, 285-291, 360, 365, 382-388, 418-419.

169 Abadan, “Tanzimat Fermanının Tahlili”, s. 52. İlginçtir ki dönemin bazı gözlemcileri daha o tarihlerde Amerikan Cumhuriyeti’yle Tanzimat arasında bir paralellik kurabilmekteydiler: “Genç Amerikan Cumhuriyeti’nin tarihi sırf liberal anayasalarla yeni bir ulusu medeniyet yolunda hızla ilerletmenin mümkün olduğunu göstermektedir. Oysa Türkiye’nin Amerikan Cumhuriyeti’ne şu üstünlüğü mevcuttur ki daha esnek olup daha güçlü bir birliğe sahiptir. Şarkın Franklin’leriyle Washington’ları işe cesaretle koyulsunlar; onları parlak bir gelecek beklemektedir” (Que les Franklin et les Washington orientaux se mettent donc courageusement à l’œuvre; un avenir brillant s’ouvre devant eux” (Joanny Pharaon ve Théodore Dulau, *Sur les législations anciennes et modernes. Première classe. Législations orientales. Première partie. Droit musulman* (Paris: Videcoq et Gérard frères, 1839), s. 471-472).

mişti.¹⁷⁰ Çok daha geç bir tarihte Şükrü Hanioglu da hatta aynı bildirgeye “bariz göndermeler” görebilmişti.¹⁷¹ Şerif Mardin’in ise fermanında William Godwin’in siyasi adalet konusundaki eserinin muhtemel etkilerinin varlığını sezmiş olduğunu daha önce görmüştük. Buna ilaveten aynı metni Sadık Rifat Paşa üzerinden Volney’nin meşhur *Harabeler’ine* (*Les Ruines*, 1789) de bağlayabiliyordu.¹⁷²

Açıktır ki bu iddialar Abu-Manneh’in tezlerine çok benzeyen kusur ve zaaf lar göstermektedir. Elimizdeki kaynaklar Nakşibendilerin Sünni öğretisiyle hatt-ı hümayun arasında somut bir bağın varlığını kanıtlamaya yetmiyor olabilir; ama bu tespit, aynı metni Batılı yazar veya belgelerle ilişkilendirmek yönündeki bu çabalar için de geçerlidir. Aslında yöntem açısından, Tanzimat fermanıyla İnsan Hakları Bildirgesi arasında kelime veya kavram benzerlikleri bulmaya çalışmakla diğer taraftan Gazali’nin metinleri veya Abdülmecid’in seleflerinin hatlarıyla bağlar keşfetme çabası arasında esasta pek bir fark yoktur. Adalet, hürriyet veya hayatın teminatı kadar genel ve muhtemelen evrensel kavramlar söz konusu olduğunda bu tür denemeler kaçınılmaz olarak kolay ve yanıltıcı bağlantılara doğru kayma riskini beraberinde getirmektedir. Buna karşı alınabilecek tek önlem, ele alınan metinler ve kişilikler arasında gerçek bir ilintinin varlığına işaret eden somut ipuçları ve kanıtlara dayalı sistemli ve eleştirel bir mukayeseye girişilmesidir.¹⁷³ Kay-

170 Özellikle 2, 6, 7, 12 ve 16. maddeler (Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, s. 598).

171 Şükrü Hanioglu, *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2008), s. 73.

172 Mardin, “Tanzimat Fermanı’nın Manâsı”, s. 156-157. Mardin Volney’nin Sadık Rifat Paşa üzerindeki etkisi ihtimalini adaletsiz ve hukuki temelden yoksun bir hükümetin hayatta kalmasının imkânsızlığı konusundaki görüşü bağlamında dile getirmektedir. Volney’den herhangi bir alıntı vermemekteyse de akla şu pasaj gelebilmektedir: “Nerede olursa olsun, bir halk güçlüyse, bir imparatorluğun refahı artıyorsa, bu demektir ki yaratılmış kanunlar tabiatın kanunlarıyla uyumludur ve hükümet insanların istidatlarını özgürce kullanmalarını ve canlarıyla mallarının güvenliğini sağlamaktadır. Eğer aksine bir imparatorluk harabeye dönüşüyor veya dağılıyorsa, bu kanunlarının bozuk veya eksik olduğuna ya da yozlaşmış hükümetin onlara engel teşkil ettiğine delalettir” (Constantin-François de Chasseboeuf, comte de Volney, *Les Ruines ou Méditations sur les révolutions des empires, suivies de la Loi naturelle et de l’Histoire de Samuel* (Paris: Garnier frères, 1883), s. 36).

173 *Takvîm-i Vekayi’*in kullandığı dil üzerinden bu temennime cevap veren bir çalışmanın Özgür Türesay’ın kaleminden yeni çıktığını büyük bir memnuniyetle görmüş bulunmaktayım: “The Political Language of *Takvîm-i Vekayi*: the Discourse and Temporality of Ottoman ‘Reform’ (1831-1834)”, *European Journal of Turkish Studies* 31 (2020), <https://journals.openedition.org/ejts/6874>

naklardaki bu boşluğu tahminlerin veya basit ilişkilerin doldurmasını beklemek yanlış olur. Olsa olsa bu tür denemeler uzun veya orta vadede o zamana kadar gözden kaçmış olan alan ve yönlerde bazı keşifleri tetikleyebilecek varsayımlara dönüşebilecektir.

Zaten Abu-Manneh'e olan asıl eleştirim bu düzlemde yer almaktadır. Tanzimat'ın arkasındaki olası etki kaynakları konusunda alternatif bir görüş önermek ve İslâmi bir ilham tezini öne sürmek yerine olaylara ilişkin kendi bakışını olabilecek tek izah olarak görmeyi ve diğerlerini toptan dışlamayı tercih etti. Bir olaylar silsilesini tek bir kişilik ve sadece Batı etkisi üzerine kurulu tek yönlü bir nedensellik ile izah etmenin ne kadar akıldışı olduğunu göstererek sürecin aslında ne kadar daha karmaşık olduğunu gösterebilecekken, kendi tezindeki ısrarı neticesinde olası bir açılım başka türlü bir katılığa dönüşmüştür. Gerçekten de o dönemin siyasi sahnesinde faal olduğunu düşünebileceğimiz –en az– kırk kadar kişinin Mustafa Reşid Paşa'nın aktardığı bilgiler dışında başka bir düşünceleri olmadığını, kendi kültür, ideoloji, itikat ve menfaatlerinin 1839 yaz ve sonbaharı boyunca tartışılan ıslahat projelerine karşı –müspet veya menfi– tutumlarını etkilememiş olduğunu bir an için bile düşünmek mümkün müdür? Eninde sonunda Avrupa devletlerinin beklentilerine cevap vermek isteği veya dürtüsü ağır basmış ve hatt-ı hümayundaki İslâmi unsur basit bir retorik seviyesine inmişse de, gerçek şudur ki bu sürecin Osmanlı devlet ricali ve uleması içinde ne şekilde gelişmiş olduğu konusunda hâlâ neredeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Bence Abu-Manneh'in hatası, bu son derecede meşru soruyu sorup üzerinde düşünmek yerine, kendince doğru bulduğu bir cevap yetiştirmekle yetinmekti.

Maalesef Osmanlı kaynaklarının bu tür çalışmalara pek müsait olmadığını kabul etmek gerekir. Konuyla ilgili devlet arşivlerinin ne kadar ke-tum olduğunu daha önce söylemiştim. Hatt-ı hümayunun kendisiyle –tarihsiz– mazbatadan başka elimizde doğru dürüst bir malzeme mevcut değil. II. Mahmud'un ölümüyle Tanzimat'ın ilanı arasında geçen dört aylık süreyle ilgili ne bir müsvedde, ne bir taslak, ne bir yazışma, ne bir layiha bulunuyor. Bu süre içinde çıkmış olan *Takvîm-i Vekayi'*in dörder sayfalık altı nüshasının getirdiği ek bilgi de gayet sınırlı kalmakta. Zaten ağırlıklı olarak bu kaynağı kullanan vakanüvis Ahmed Lutfi Efendi'nin tarihi de öyle. Bu kaynak boşluğu karşısında Batı arşivlerinde rapor ve yazışmalar dolup taşmakta; bir de çeşitli olduğu kadar zengin bir basını, başlıca ilgili kişiliklerin hatıratını, o dönemde İstanbul'da ve imparatorluk genelinde olup bitenlere ta-

nıklık eden onlarca kişinin anı ve seyahatnamelerini ve daha ileri tarihte bu konuda yazılmış sayısız kitap ve makaleyi de eklemek gerekir. Hatırlatmak isterim ki meclis mazbatasının tarihini bulmama imkân veren Osmanlı kaynakları değil, Avrupa basını olmuştur. Bu basının beslediği yerel Fransızca basının ise çoğu sayısına ulaşmak mümkün değil. Keza, İngiltere arşivinde bir kopyası bulunmasaydı Mustafa Reşid Paşa'nın layihasında yer alan erken projesinden haberimiz dahi olmayacaktı. İki kaynak öbeği arasındaki uçurumu iyice derinleştiren ise dönemin başlıca Osmanlı siyasi aktörlerinin düşünce ve zihniyet dünyasıyla ilgili neredeyse hiçbir bilgiye sahip olmamız gerçeğidir. Reşid Paşa'nın, Sultan Abdülmecid'in, annesi Bezmialem Valide Sultan'ın, devlet ricalinin ne bildiklerini, ne okuduklarını, ne düşündüklerini öğrenmek için neler vermezdik? Oysa maalesef bu konularda hemen hemen hiçbir şeye sahip değiliz. Ne bir kütüphane envanteri, ne bir günlük, ne aralarındaki özel yazışmalar, ne üzerindeki ibare veya derkenarlardan okuyucusunun zevk, düşünce veya bilgisi hakkında bir fikir edinebileceğimiz bir yabancı kitap veya İslâm felsefesi yazması...

Elimize geçirebildiğimiz tek tük belgelerden ise ancak çok sınırlı bilgi elde edebiliyoruz. Reşid Paşa'nın layihasıyla Tanzimat fermanı arasında bulmuş olduğum yadsınamaz bağlantıyla istediğim kadar iftihar etsem de yukarıda bahsettiğim belge ve bilgi gediğini kapatmam hâlâ imkânsız görünüyor. En fazla iddia edebildiğim, Mustafa Reşid Paşa'nın hatt-ı hümayunun ilk taslaklarından birinde önemli bir rol oynamış olduğudur. Bunun ötesinde söz konusu layihada fermana yer alacak ve bu belgeye bütün gücünü verecek olan birçok noktanın bulunmadığını görmezden gelmek mümkün müdür? Daha da kötüsü, paşaya Abu-Manneh'in yok etmeye çalıştığı itibarını iade ederken aslında ölmüş hükümdarıyla hesaplaşmaya çalışan ve imparatorluğun Avrupa devletlerinin vesayeti altına alınmasını önerebilen bir devlet adamının pek de gurur duyulmayacak portresini çizmiş olmuyor muyum? Aslında bunun Palmerston'un suyuna gitmek için geliştirdiği bir taktik ya da diğer devlet ricalinin tashih edip genişletmeyi başardıkları bir ufuk darlığı olduğunu düşünmek mümkünse de, kahraman/hain, Doğu/Batı, ikilemleri üzerine kurulu çocukça bir tarih anlayışının hakim olduğu günümüz Türkiye'sinde böyle bir çıkarsamanın nasıl yorumlanabileceğini tahmin etmek zor değildir.

İşleri daha da karmaşık bir hale getirmek pahasına, Mustafa Reşid Paşa'nın zaten ağırlaşmış dosyasına bir zan daha eklemem gerekir. François Georgeon'dan öğrendiğimiz üzere *Le Siècle* gazetesinin 27 Kasım 1839 tarih-

li nüshasında yer alan ve Fransız kamuoyuna Tanzimat'ın ilanını haber veren uzunca bir haberden meşhur hatt-ı hümayunun hazırlanmasında Fransız parmağının bulunduğunu öğreniyoruz:

Batı medeniyetinin bu zaferinden dolayı özellikle gururlanmayı hak ediyoruz, çünkü bunu büyük ölçüde Fransızlara borçluyuz. Şerefle hatırlanan Blacque bugün ilan edilen ilkeleri kabul ettirmeye çabalarken hayatını kaybetti. İkisi de Meclis-i Umur-ı Nafia üyesi olan şu an Paris'teki Türk sefaretinde müsteşar olan Monsieur Barrachin ile Reşid Paşa'nın kâtibi Monsieur Cor'un vuku bulmuş olan bu devrimde payları olduğu gibi daha birçok vatandaşımız dolayı da olsa etkin bir şekilde katkıda bulunmuştur.¹⁷⁴

Fransız palavracılığı ya da dönemin tabiriyle farfaralığı mı demek gerekir? Belki de kısmen, ama bu bilgi aynı günün *Courrier français* gazetesi tarafından üstelik Barrachin isimli kişiyle ilgili ayrıntılar eşliğinde aktarılmaktaydı:

Gazette d'Augsbourg'un son nüshalarının da belirttiği bazı bilgilerle beraber bir müddettir İstanbul'da imparatorluğun yenilenmesini sağlayabilecek bazı maddi, idari ve siyasi iyileştirmeler teklif etme yetkisini haiz bir Umur-ı Nafia Meclisi'nin kuruluşuyla ilgili ilginç ayrıntılar aldık. Mahmud tarafından Reşid Paşa hükümetteyken gerçekleşen bu yenilik, bir Fransız tarafından kalem alınarak padişah ile nazırına sunulmuş birtakım layihalardan kaynaklanıyordu. Yeni anayasanın dayandığı ilkeler hem Avrupalı hem Türklerden oluşan bu meclisin ilk oturumlarında ortaya çıkmıştı. Çalışmalarıyla bu kurumun esaslarını oluşturmuş olmasından dolayı Monsieur Barrachin de davet edilmişti. Hatırlanacağı gibi İran'a görevlendirilmiş olan M. Barrachin İstanbul'da kalmıştı. Eğer gayret ve tavsiyeleri tanık olduğumuz sonuçların elde edilmesinde herhangi bir rol oynamışsa, Osmanlı İmparatorluğu'nda ikametiyse vaktini kaybetmediğini söyleyebiliriz.¹⁷⁵

Alexandre Blacque'ın (1792-1836), özellikle *Takvîm-i Vekayî*'in Fransızcası olan *Moniteur ottoman* yoluyla Babiâli'nin Avrupa'yla olan ilişkilerinde oynadığı rol iyi bilinmekte, dolayısıyla adı Tanzimat'ın öncülleri arasında geçmektedir.¹⁷⁶ Ne var ki 1836'da ölmüş olduğuna göre kendisine hatt-ı hüma-

174 François Georgeon, "Diplomatie et orientalisme, recherches sur Mathurin-Joseph Cor (1805-1854)", Frédéric Hitzel, derl. *Istanbul et les langues orientales* (Paris: L'Harmattan, 1997), s. 486; *Le Siècle* 331 (27 Kasım 1839), s. 2.

175 *Le Courrier français* 331 (27 Kasım 1839), s. 2.

176 Orhan Koloğlu, "Blak Bey, précurseur du Tanzimat. Une famille française au service de la Sublime Porte (1820-1923)", *Anatolia Moderna-Yeni Anadolu I* (1991), s. 99-103.

yunun yazımında kabir ötesinden bir nüfuz atfetmek pek mümkün görünmemektedir. Joseph Mathurin Cor'a (1805-1850) gelince, Georgeon burada varsayılan hattın yazılmasına olan katkısı konusunda hiçbir öneride bulunmamaktadır.¹⁷⁷ Geri kalıyor Barrachin. Neyse ki bu kişi bu konuda çok daha velut çıkmıştır. 29 Kasım 1839 günü, yani bu bilginin Fransız başınında yayılmasından iki gün sonra, dışişleri bakanı Mareşal Soult'a yazdığı bir mektupta hiçbir tevazua gerek görmeden gayet iddialı bir şekilde hatt-hümayunu sahiplenmekteydi:

Size bugün beyan etmeliyim ve beyan ediyorum ki ve bunu herkesin önünde de yapabilirim –zira kimse beni yalanlayamaz– Sultan Abdülmecid tarafından sıcak bir cömertlikle ihsan edilip şanlı Nazırı Reşid Paşa tarafından ilan edilen ferman, Siyasi Tespitler başlığını taşıyan ikinci layihamda bulacağınız “Umur-ı Nafia Meclisi'mizin ilk oturumunun Monsieur Cor tarafından, yabancılarla ilgili maddelerle birkaç ayrıntı dışında benim layihalarımda ortaya konan ilkelerini temel alarak yazmış olduğu tutanağından ibarettir”.¹⁷⁸

Peki bu Barrachin kimdi ve iddialarının herhangi bir dayanağı var mıydı? Louis-Gaspard Barrachin'nin (1791-1854) ayrı bir yayını hak edecek olan ve pek az bilinen olağandışı hayatı ve kariyerinin burada ayrıntısına girmeyip çok kısa bir özetle yetineceğim.¹⁷⁹ Napolyon'un ordusunda cerrah dışçi olarak hayata başlayan Barrachin, ardından macera dolu bir hayata atılmıştı. Birkaç sene İran'da şahın oğullarından birinin hizmetinde kaldıktan sonra Paris'te dışçilik yapmış, kemik suyu işi kurmuş, Fransa'nın yeni işgal ettiği Cezayir'de mülki amirlik yapmış, Nisan 1838'de de tekrar İran'a gidiyorken İstanbul'da karar kılmıştı. Hıfzıssıhha komitesinden galvanize bakıra, Haliç'te ikinci bir köprüden orduya madeni düğmeye kadar uzanan kırk kadar projelik bir listeye Reşid Paşa'nın dikkatini çekmeyi başarmıştı.¹⁸⁰ Bu tekliflerin ve Barrachin'in imparatorluğun durumunu ortaya çıkaran “İstatistiki Tespitler” başlıklı bir layihasının daha cazibesine kapılan Reşid Paşa “felahat ve ziraat ve emr-i ticaret ve enva'-ı hırfet ve sanat” (tarım, ticaret ve

177 Georgeon, “Diplomatie et orientalisme”, s. 489.

178 AMAE, Turquie, MD 39, v. 90a-b, Barrachin'den Soult'a, 29 Aralık 1839.

179 Collège de France'da “Empire, nations, égalité” (İmparatorluk, Milletler, Eşitlik) başlıklı 14 Şubat 2020 tarihli konferansının izleyicileri Barrachin konusunda hazırlamaya başladığım kapsamlı çalışmanın bir mukaddimesini izlemiş oldular. Söz konusu çalışmayı seneye kadar bir kitap halinde tamamlamak ümidindeyim.

180 AMAE, Turquie, MD 39, v. 5a-8a, Barrachin'nin Reşid Paşa'ya notları, 7 Nisan 1838.

zanaat) konularını ıslahla görevlendirilen bir “meclis-i mahsus” kurulmasına karar vermiş,¹⁸¹ bir müddet sonra bu meclisin adı Meclis-i Umur-ı Nafia (Bayındırlık İşleri Meclisi) olarak değiştirilmişti.¹⁸² Barrachin ile Cor meclise üye dahil edilmişlerse de Barrachin Ağustos 1839 Paris sefaretine müsteşar tayin edilmiş,¹⁸³ Cor ise Tanzimat’ın ilanından kısa bir süre sonra Reşid Paşa’nın hizmetinden ayrılarak İstanbul’daki Fransız sefaretinde tercüman olarak çalışmaya başlamıştı.¹⁸⁴

Barrachin ile Reşid Paşa arasındaki yakınlık uzun sürmedi. İki senenin sonunda 1841 birbirlerinin can düşmanı haline gelmişlerdi. Karışık olduğu kadar çirkefliliklerle dolu bu hikâyeye hiç girmeden Türk tarihçiliğinin sadece Barrachin’in bu veçhesiyle, üstelik çok yüzeysel bir şekilde, ilgilendiğini söylemekle yetineceğim.¹⁸⁵ Her halükârda Reşid Paşa ve Babîâlî’yle sonradan olan tatsızlıklara rağmen, Barrachin’in Osmanlı hükümeti nezdinde aslında gerçek kabiliyetlerinin çok fevkinde gayet başarılı bir danışman kariyerine başladığı barizdir. D’Aubignosc adındaki başka bir Fransız Osmanlılardan önce Barrachin’den ciddi derecede şüphelenmişti. 1839 baharında adını vermeden kendisini “pek kabiliyetli olmayan ama ona mukabil beceriksiz bir hükümeti etkileyecek kadar cüretkâr ve kendinden emin olup kendisine emanet edilecek bütün aldatıcı ütopyaları destekleyecek Fransız bir maceracı” olarak zikretmekteydi.¹⁸⁶ Barrachin’in her halinden bir çeşit düzenbaz olduğu anlaşılıyorsa da Tanzimat fermanına katkıda bulunmuş olduğu iddiasını elimizin tersiyle itebilir miyiz? Mareşal Soult’a mektubunda bahsi geçen Meclis-i Umur-ı Nafia’nın ilk –veya herhangi bir– oturumunun tutanakları mevcut değilse de “Siyasi Tespitler” başlıklı layihası, kendi elin-

181 *Takvîm-i Vekayi* 167 (14 Rebiyülahir 1254/7 Temmuz 1838), s. 1; BOA, HAT 492/24121, 17 Haziran 1838; HAT 1188/46823, 24 Haziran 1838.

182 Meclisin Ağustos 1838’de adı Hiraset ve Ziraat ve Hiref ve Sanayi Meclisi (BOA, C. İKTS 18/861, 15 Cemaziyülevvel 1254/6 Ağustos 1838 ve Meclis-i Ziraat olarak geçmektedir (BOA, A {DVNSNMHd 11/86, Evahir-i Cemaziyülevvel 1254/12-22 Ağustos 1838). “Reşid Paşa’ya artık padişah tarafından Meclis-i Umur-ı Nafia olarak isimlendirilmiş olan bir ticaret, sanayi ve tarım komisyonu kurma fikrini veren, bu belgeyle (İstatistiki Tespitler) daha önceki layihalar ve sonraki mülakatlardır” (AMAE, Turquie, MD 39, Barrachin, “Dışişleri, İçişleri ve Ticaret bakanlarına sunulmuş rapor”, 1 Aralık 1838, v. 93b). Altı çizili kısımlar Barrachin’e aittir.

183 *La Presse* 7 Eylül 1839, s. 2.

184 Georgeon, “Diplomatie et orientalisme”, s. 489.

185 Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, s. 570-582.

186 Louis Philibert Brun d’Aubignosc, *La Turquie nouvelle jugée au point où l’ont amenée les réformes du sultan Mahmoud II* (Paris: Librairie de Delloye, 1839), II, s. xxiii.

den çıkmış yirmi kadar başka raporlarla birlikte, Fransız diplomatik arşivinde muhafaza edilmektedir. Bu layihasının ilk sayfasından itibaren Barrachin, Osmanlı İmparatorluğu'nun bulunduğu "hal-i pür melal"den çıkmak için Avrupa'nın örneğini takip etmesi gerektiğini belirtmektedir. Bunun için de padişahın "hükümetinin ve kanunlarının ilkesi olarak kurmuş olduğu meclisin teklif etmiş olduğu temelleri kabul etmeli"ydi. Bu anlamda bu layihanın meclisin ilk oturumundan az sonra, muhtemelen Haziran 1838'de kaleme alınmış olduğunu tahmin etmek mümkündür. Bu şekilde önerilen "temeller" altı somut noktadan ibaretti:

1. Ayırimsız her kişinin malının teminatı;
2. Tarım ve sanayi serbestiyeti;
3. Her türlü tekelin lağvı;
4. Loncaların lağvı;
5. Vergilerin düzenlenmesi;
6. Yabancılar mülk edinme hakkı.¹⁸⁷

Barrachin'e inanacak olursak, bu liste, yabancıların imparatorlukta mülk edinme hakkıyla ilgili altıncı nokta dışında, Tanzimat'ın bir taslağını oluşturuyordu. Abarttığı kesindi, ama tamamen de haksız değildi. Hürriyet ve teminat maddeleriyle verginin düzenlenmesi 3 Kasım 1839 Hatt-ı Hümayunu'nun genel mantığıyla uyumluydu. Lonca ve tekellerin lağvı, o tarihlerde pek çok sözü edilen ticaret ve pazar serbestisi siyasetini hatırlatıyordu, üstelik İngilizlerle imzalanan meşhur Baltalimanı ticaret antlaşmasından yaklaşık iki ay öncesinde. Tanzimat'tan bir buçuk yıl kadar önce yazılan bir metin için benzerlikler ve kesişmeler epey çarpıcıydı. Zaten ikisi arasında bir ilişki kuran gazeteler az da değildi. *Le Siècle* ile *Courrier français*'yi görmüştük; *La Quotidienne* de Barrachin'i ismen zikretmeden ve ilan edilen islahatın başarısı konusunda çok daha sinik ve şüpheli bir yaklaşım sergilemekle beraber de olsa bu bilgileri tekrarlamaktaydı.¹⁸⁸ Alman basını ise Meclis-i Umur-ı Nafta'nın ve özellikle de Barrachin'in yeni islahat hareketine katkısı konusunda methiyeler düzmekteydi.¹⁸⁹ Barrachin'in kendi rekla-

187 AMAE, Turquie, MD 39, Barrachin, "Siyasi Tespitler", Haziran 1838, v. 23a-b. Bu noktalar layihanın sonuna tekrarlanmaktadır (v. 30b).

188 "De la révolution à Constantinople", *La Quotidienne*, 30 Kasım 1839, s. 1.

189 "Das Conseil d'utilité publique in Konstantinopel", *Allgemeine Zeitung* 317 (13 Kasım 1839), s. 2479-2482; "Das türkische Verfassungsedikt", *Allgemeine Zeitung* 336 (2 Aralık 1839), s. 2629-2630; "Frankreich", *Fränkischer Merkur* 344 (10 Aralık 1839), s. 2.

mını yapmak konusundaki meyli ve becerisini bilince bu işte bir parmağı olduğunu düşünmek gerekir. Fransa’da *Gazette d’Augsbourg* adıyla bilinen *Allgemeine Zeitung’un* onun “istatistiki tespit”lerinin tamamını yayınlamaya kadar gitmesi bunun bir işareti olsa gerektir.¹⁹⁰

Barrachin’in iddialarını olduğu gibi kabul etmemekle beraber, atasözünde dendiği gibi ateş olmayan yerden duman çıkmayacağı fikrindeyim. Bu durumda Reşid Paşa’nın zaaflarına bir de Barrachin gibi maceracılar ve Cor gibi daha ciddi olmakla birlikte gene de adı sanı bilinmeyen kişilerin etkisinde kalmış olmayı da mı eklememiz gerekir?¹⁹¹ Metternich’in bu tür tehlikelere karşı olan uyarıları herhalde nedensiz değildi:

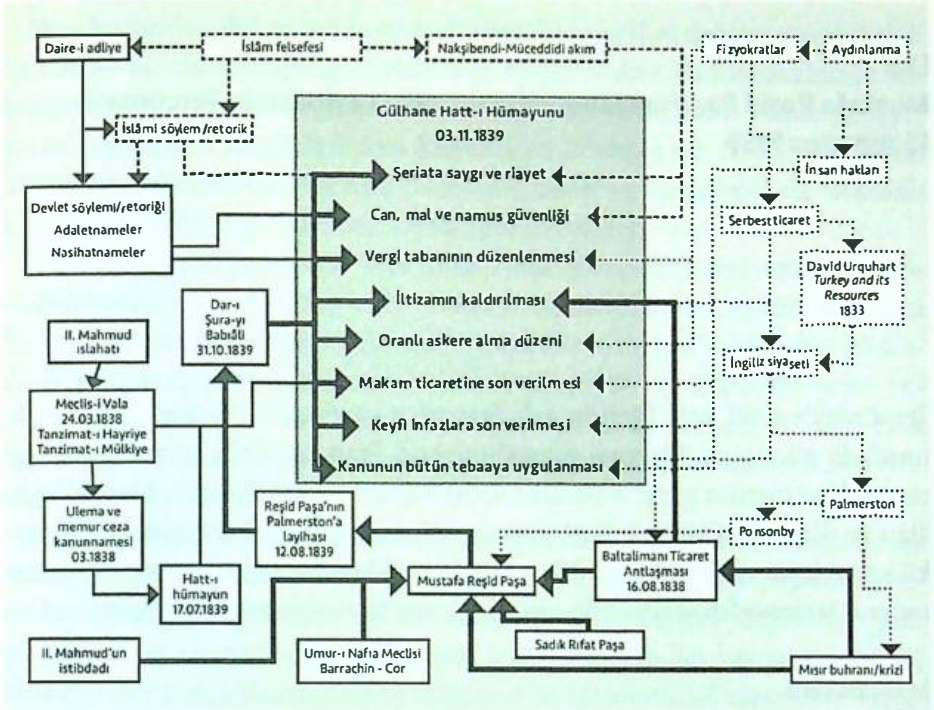
Islahat yoluna giren bir hükümetin sadece servet edinmek derdinde olan kişilerin hizmetini kabul etmekteki kolaylığı karşılaşılan sorunların birinci nedenidir. Bunların bazıları, genellikle kabiliyetsizlikleri yüzünden kendi ülkelerinde sağlayamayacakları bir hayat peşindedir; diğerleri ise gene kendi ülkelerinde uygulamanın yolunu bulamadıkları teorileri öne sürmeye meyyaldirler. Bunların ikinci türü şahsi bir nüfuz oluşturmayı başardıkları ülke için birincilerinden daha tehlikelidir.¹⁹²

Mustafa Reşid Paşa’yı –ve muhtemelen başkalarını– aceleyle alınmış ve tartışmaya açık kararlar almaya itenin çaresizlikle karışık bir tür saflık olduğuna inanıyorum. Diğer taraftan, II. Mahmud’un saltanatının son yıllarından beri ıslahat fikrinin fazlaca ortada dolaştığından çok farklı kaynaklı çeşitli metinlerin arasında çok sayıda örtüşmeler olması da kaçınılmazdı. En önemlisi, Abdülmecid’in saltanatının ilk aylarında birçoğu Tanzimat fermanının oluşumunda rol oynamış olan birçok fikir ve projenin mütemadiyen gidip geldiği de kesindir. Bu anlamda, hem çeşitli hem karmaşık bir süreçle bağlamın neticesinde ortaya çıkmış olması kuvvetle muhtemel bir olguyu tek bir izaha ve tek bir nedensellik silsilesine bağlamanın faydasız olduğu kadar tehlikeli olduğunu kabul etmek gerekir. Bu yüzden de bu çalışmayı noktalarken Tanzimat’ı anlatmak yerine *çizmek* için, tam manada kapsayıcı olma iddiasını taşımasa da Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nun olgunlaş-

190 “Das Conseil d’utilité publique in Konstantinopel”, *Allgemeine Zeitung* 317 (13 Kasım 1839), s. 2480-2481.

191 D’Aubignosc’un adını vermediği Cor’a daha fazla saygısı olduğu anlaşılmaktadır: “Reşid’in Paris’ten çocuklarına hoca olarak getirdiği ve onunla Londra’ya giden dürüst ve eğitimli genç bir Fransız” (Aubignosc, *La Turquie nouvelle*, II, s. xxiii).

192 Metternich, *Mémoires, documents et écrits divers*, VI, s. 381.

Resim 10. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun oluşumunda etkili olmuş İslâmi (kesik çizgi), Avrupa (noktalı çizgi) ve Osmanlı (düz çizgi) nüfuzları gösteren şema.

masında bir rol oynamış olabilecek çeşitli etki ve etkileşimlerin –İslâmi (yeşil), Avrupa (mavi) ve Osmanlı (kırmızı)– oluşturduğu karmaşık ağı temsil eden bir şemaya başvurmayı uygun buldum. (Resim 10) Bu şemadaki çizgi ve okların kalınlığıyla baskın olarak gördüğüm “senaryo”ya işaret etmeyi seçmekle beraber, ortaya çıkan karmaşık çizim ile bu çalışma boyunca ortaya koymaya çalıştığım muhtelif ipuçlarıyla bir araya getirildiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun en radikal değişim ve dönüşümünü başlattığını düşündüğümüz bu belge hakkında daha çok şey söyleyebileceğimizin anlaşılacağını ümit ediyorum.

EK I

Mustafa Reşid Paşa'nın Lord Palmerston'a Layihasının Tercümesi, 12 Ağustos 1839

Tercümeyle ilgili not: Metnin aslı Fransızca yazılmış olup Türkçeye tercümesinde günümüz Türkçesi esas alınmıştır. Fransızcadaki bazı hata ve tutarsızlıklar metnin genel anlamına sadık kalarak düzeltilmiştir. Metinde yer alan ve dönemin Osmanlı Türkçesinde kullanılmayacak bazı tabirler bugünkü karşılıkları verilerek özellikle muhafaza edilmiştir: *patrie*/vatan; *Empire otoman*/Osmanlı İmparatorluğu; *lois du Coran*/Kuran'ın kanunları gibi.

Mahremane

Tercüme

Osmanlı İmparatorluğu'nun arazisi son derecede zengin ve verimlidir. Gayet olumlu olan coğrafi konumu özellikle ticarete faydalıdır. Zeki bir tabiata sahip olan halkları her şeye istidatlıdır.

Bu halklar, artık ciddi bir ihtiyaç duyulan ve makul ıslahat ile medeniyete yol açacak yeni sisteme uydukları anda çok kısa bir süre içinde çok sayıda ve çok faydalı sonuçlar elde edeceklerine şüphe yoktur.

Daha önce Babiâli'nin iç meselelerinde görülen kötü idare tebaa için gerçek bir felakete dönüşmüştür. On üç-on dört senedir iddialı bir şekilde ıslahat olarak tanıtılanlar değil herhangi bir iyileşmeye neden olmak, geçmişin zulmüne yenilerini eklemekten başka bir şeye yaramamıştır. İmparatorluk genelinde duyulan aşırı memnuniyetsizliğin ne dereceye vardığını anlatmak imkânsızdır.

Halkın bu memnuniyetsizliği, Avrupa'da sanıldığı gibi medeniyete yakın olmayışından ya da fanatizmden kaynaklanan başka nedenlerden değil, sadece tahammül edilemeyecek bir istibdat hüküm sürerken içeride ve dışarıda her türlü entrikanın devlet ricalinin ülkenin hayrına herhangi bir girişimde bulunmasına engel olmasından doğmuştur.

Yeni kurumlar akıl ve sağduyuyla yürütülünce herkes değişmeyecek şekilde kurulu bir sistemin gerçek faydalarını hissedecektir. Zulüm azaldıkça hükümete karşı duyulan bağlılık artacak, halk ~~aklına~~ kalbinin bütün gücüyle yararlı ve verimli yenilikleri destekleyecektir. Böylece, sırf halkın sevgisinin dürtüsüyle, gerçek bir islahatın hızlı gelişmeleri ve dolayısıyla da Osmanlı İmparatorluğu'nun önlenemez ihyası [görülecektir].

Ortadan kaldırılmalarının dönemine kadar yeniçeriler siyasetin kötü yönetilmesinin nedeni olmuşlardır. Fakat o zamandan beri hükümetin işini halktan herhangi bir engel gelmemiştir. Sultan Mahmud'un taraftar görüldüğü yeni kurumlar bazen zorluklarla karşılaştıysa ve neredeyse hepsi yerinde sayıp başlangıç noktasında kalmışsa bunun tek nedeni, bunları halk için hiçbir faydanın hasıl olmayacağı boş bir gösterişe dönüştüren hükümdarın kibri olmuştur.

Daha sonraları Mısır meselesinin vardığı nokta da imparatorluk için yeni bir felaket nedenine dönüşmekte gecikmedi. Bu kadar çok engelin karşısında herhangi bir ilerleme kaydedilmesi mümkün değildi. İmparatorluğun günden güne zayıflaması Mısır'la olan anlaşmazlıklardan kaynaklanıyordu; oysa bu anlaşmazlıklar da Sultan Mahmud ile Mehmed Ali arasındaki karşılıklı şahsi nefretten doğduğuna göre bunların biri artık hayatta olmadığına göre diğeri de geçmiş düşmanlığını bırakıp sadece vatanının saadetini düşünmek durumunda kalacaktır. Babıâli ile Mısır'ın barışması artık çok kolay görünmektedir.

Ne var ki Mısır meselesinin kendisi de bir kazadan ibarettir. Buna bir çare bulmak tatmin edici ve kalıcı bir sonuç elde etmeye yeterli olmayacaktır. Asıl tehlikeyi oluşturan Babıâli'nin kadim illetine bir çare bulunmadıkça kendini yenilemesi imkânsızdır. Zaten bugün bir kaza ortadan kalkacak olsa yarın binlercesi ortaya çıkabilecektir. Her şeyden önce düşünmemiz gereken, Babıâli'nin bu kadim illetidir ki bunun tarihini yazacak olsak ciltlere sığdırmak mümkün değildir. Fakat üstün bir zekâyâ sahip kişilere bunun genel görüntüsünü anlamak için birkaç kelime yeterli olacaktır.

Avrupa devletleri yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından itibaren Osmanlı hükümdarlarının istibdadının tedrici olarak hangi dereceye varmış olduğunu bilirler. Bu noktadan itibaren Sultan Mahmud kimseyi dinlememeye, sadece kendi fikrini takip etmeye başladı. Önemli vakalarda kuvvet ve metanet gösterebildiğini inkâr etmek haksızlık olur, ama devlet idaresi konusunda hiçbir bilgiye sahip değildi, zira zekâsı buna yetmiyordu. Gururunu

ve kibrini okşamak onayını almaya yetiyordu, fakat tam aksine gerçek taraftarı kimseler kendi fikrine karşı çıkmaya kalkıştıklarında bu cesur gayretlerinin karşılığını ölüm veya müsadereyle ödüyorlardı. Padişah böylece görüşlerinden kurtulmayı başarırken benzer tedbirlerin saçtığı dehşet sayesinde herkesi suskunluğa mahkûm etmeyi biliyordu.

Fikrinin ve aklının istikrarsızlığı o derecedeydi ki imparatorluğunun en namuslu kişisi olan eski Hariciye Nazırı Seyda Efendi'yi sadece Rusya'yla savaş fikrine karşı olduğu için azledip ardından zehirlediğine tanık olunmuştur. Tehlikelerini sezdiği halde bu savaşı destekleyen halefi Pertev Paşa da bu acımasız düşmanlığa gecikmeli bir şekilde yedi, sekiz yıl sonra da olsa kurban olmuştur.

Padişahı çevreleyen ve mizacının sırrını bilen dalkavuklar, kendilerinden olmayan ya da görüşlerini beğenmedikleri kişileri ortadan kaldırmak için onları iftiraya boğmak gibi kolay bir yola başvurmaktaydılar. Herhangi bir rakipten zehir veya bariz bir ölüm sayesinde kurtulmak için başvurdukları en emin yol buydu.

Bu korkunç yöntem imparatorluğun zayıflamasını isteyen dış düşmanlar tarafından da gayet etkin bir şekilde kullanılmaktaydı. Herhangi bir nazır ülkenin hayrına bir işe giriştiğinde, yabancıların casusları anında onun rakiplerinin yanına sokularak kıskançlığını desteklerken aynı zamanda padişah nezdindeki entrikalarıyla onun da ruhuna bin bir türlü karanlık şüphe sokmayı kolaylıkla başarmaktaydılar.

Sultan Mahmud'un ölümünün Babîâli hükümetinin kadim illetini hafifleteceği akla gelse de devlet ricalinin haset ateşi henüz sönmüş değildir. Genç yaşı ve tecrübesizliği nedeniyle yeni hükümdar iç ve dış entrikalara daha kolay maruz kalacağından kendi saltanatında bu illetin babasının zamanından da kötü bir hale gelmesinden endişe duyulabilir.

Sonuç olarak Babîâli'nin şu anki durumunu esasen son derecede tehlikeli bir buhran olarak görmek gerekir. Tehlikenin aciliyetini göz ardı edip sırf Mısır'la barış konusuna ve imparatorluğun toprak bütünlüğüyle bağımsızlığına odaklanılırsa asıl amaç kaçırılmış olacaktır, yani imparatorluğun bekasını dileyen devletler arzularının ancak çok eksik bir şekilde gerçekleştirildiğini görüp neticede fırtınayı önlemek için yapılanlar patlak vermesini azıcık geciktirmenin ötesine geçemeyecektir.

Bu illetin çaresinin Babîâli'nin iç idaresine bir tür tecavüz olmadan mümkün olamayacağı, böyle bir davranışın ise ulusların hukukuna aykırı olacağı,

zaten Müslümanların Kuran'ın kanunlarına körü körüne bağlılığının ve bilinen fanatizminin Avrupa devletlerinin dayatacağı bütün önerilerin reddedilmesine muhakkak neden olacağı türünden bazı itirazları duyar gibi oluyorum.

Bu itiraza cevaben şunu düşünmek yeterli olur ki eğer ulusların hukukuna yapılacak bu tecavüz halka zarar verecek herhangi bir hareketi amaçlamıyorsa ve eğer Avrupa'nın dengesi için gerekliyse, o zaman halka güç ve refah sağlayacak olan hiçbir şeyin, belli sınırları geçmemek kaydıyla o devletin iç işlerine karışmak yoluyla da olsa ne zararı ne de sakıncası olacaktır.

Üstelik bu devlete yapılacak öneriler tek bir devletten değil de bütün büyük devletlerin ittifakından geleceğinden bu istisnai durum herhangi bir devlete Babiâli'nin iç işlerine tek başına karışmasına ne bahane ne de emsal teşkil edebilecektir.

Padişahın gençliği dost devletlere ona takip edilecek yolu gösterme imkânı sağlamaktadır. Bu yöndeki davranışlarının tek dayanağı sevgileriyle hislerindeki samimiyet olacaktır. Müslümanların fanatizmi eskiye nazaran azaldı, ulemanın gücü eskisi gibi değil ve burada bahsedilen kadim illete çare olarak alınacak tedbirler Kuran'ın kurallarına hiçbir şekilde karşı gelmemektedir. Herkesin durumunda muhakkak bir iyileşme sağlayacak olan bu tedbirler şu an devletin başındaki kişilere Avrupa devletlerinin iyi niyetini kazanma fırsatı kazandıracaktır. Onlara hoş görünmek uğruna getirecekleri bütün teklifleri zorluk çıkarmadan kabul edeceklerine şüphe yoktur.

Yakın bir geçmişte, Yunan meselesi ve benzeri başka sorunlar esnasında Babiâli ret ve itirazlarını desteklemek için Kuran'ın kanunlarının ardına sakanmış idiye de gerçekte bu direnç kutsal kitabın hiçbir sözüne dayanmamaktaydı. Olan sadece Sultan Mahmud'a yapılan öneriler isteğine ters olduğundan bunları reddetmek için dini bahane etmekteydi, oysa aslında tam tersine kendi meyillerine uymak söz konusu olduğunda daima Peygamberin kanununu kenara atıyordu.

Türkiye'deki durumun aslı budur; Babiâli'nin uygulayacağı ve halka gerçekten fayda sağlayacak herhangi bir yeniliğin eksiksiz herkesin onayını alacağı kesindir. Eğer yeni kurumlar bazı bölgelerde dirençle karşılaşmışsa nedeni ahaliyi hiçbir iyilik beklentisi getirmediklerindedir. Babiâli'nin müstebit idaresini pek kolay kabul etmeyen Bosna, Arnavutluk ve Kürdistan gibi bölgeler aynı kurumlara fanatizm dolu bir muhalefet göstermişlerse de aslında hükümete karşı duyulan bu nefret, bu kurumların ileride yeni bir zulüm kaynağına dönüşmesinden korkulmasından kaynaklanmıştır.

Divan'a getirilecek öneriler genellikle isimlendirildiği üzere hürriyet dediklerimize benziyor gözükse de bu konuda aldanmamak gerekir ve bu konu mutlakiyetle yönetilen devletlerin hiçbir itirazına kesinlikle neden olmayacaktır, çünkü söz konusu olan hiçbir şekilde özgürlüklerin sağlanması değil, sadece can ve mal için Babıâli'nin dahili idaresine uygulaması tavsiye edilmesi gereken imparatorluğun sivil ve dinî kanunları tarafından zaten tanıyan genel teminatlardan ibarettir.

Nefret veya intikamdan başka hiçbir neden olmadan insanların kanını dökmek ve onları mallarından etmek Avrupa'nın mutlakiyetçi devletlerinden hiçbirinin kanunlarının izin vermeyeceği türden bir suçtur. Hiçbir devlet, hiçbir hükümet, insanlıktan ibaret olan bir davadan yardım ve desteğini esirgemesi söz konusu olamaz.

Halkların güçlü ittifakı karşısında menfaati Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması yönünde olan bir devlet çıkagelse, insanlık, adalet ve akıl onun karşısında dimdik duracak, açıkça herhangi bir itirazda bulunması imkânsız olacaktır. Üstelik Avusturya ile Rusya'nın coğrafi yakınlığının her ne sebeple olursa olsun akla getirdiklerine rağmen Eflak, Boğdan ve Sırbistan'ın bir anayasa edinmesine imkân veriyorsa Müslümanların sadece canları ve malları için basit güvenceler elde etmelerine herhangi bir devletin engel olmayı istemesine insan inanmak istemez. Dolayısıyla Avrupa tarafından Divan'a yapılacak olan önerilerin önünde dışarıdan herhangi bir engel olmayacaktır.

Yürekleri acıyla dağlanmış halklar bu iyileştirmenin ilki için dua etmektedir; devletler cömert ilgilerini gösterir göstermez, böyle bir zaferin önemini kendileri fark eden hükümetin başındaki kişiler bu koruyucu kanunları tamamlamak üzere harekete geçeceklerdir. Bu kanunların yararı, bu adaletli girişimde imparatorluğun ihyasının en güçlü unsurunu bulacak olan Babıâli'nin Hristiyan tebaasına da yayılacaktır.

Bunlar başarıldıktan sonra her şey kolaylaşacak ve Babıâli'nin bağımsızlığıyla topraklarının bütünlüğünü temin edecek üzere Avrupa'nın siyasi hukukunun katılımını istemek kaçınılmaz olacaktır. Burada söz konusu olan öneri kendilerine sunulduğunda, padişahın gençliğiyle ilgili öne çıkarılan bütün düşüncelerle Avrupa devletlerine hakim olan hukuka bağlanacak olan Divan'ın vatandaşın öldürülmemesi ve Kuran'ın da öngördüğü şekilde adletsiz bir şekilde mallarından edilmemesi konusunda o devletlerde kutsal sayılan kanunun kabul etmesini istemek gerekecektir. Öyle ki eğer bir kişi idamı gerektiren bir suç işlemiş olsa, dinî ve sivil kanunlara, eski kanunlar-

la bu vesileyle yürürlüğe konan yenilerine göre kamuya açık şekilde mahkeme davası görülerek zanlının mahkemenin kararından başka herhangi bir korkusu olmasın.

Fakat bu tür tasarıların uygulanması konusunda [Avrupa] devletlerin[in] bunların gerçekleşmesine mani olan zorluklar ve engellerle karşılaşması halinde, en azından İstanbul'daki sefirleri vasıtasıyla, belirli sınırların dışına taşmamak kaydıyla sadece boş itirazlardan ibaret kalmayacak olan ve sadece en âli ve en faydalı düşüncelerle değil de insanlığın sesi ve feryatlarıyla kararlı bir şekilde talep edilecek önerilerini Divan'a sunsunlar.

Babiâli'ye söylenmesi gereken, bu vilayetlerin bu denli kabiliyetli nüfusunun geri kalmasının; dışarıdan kuvvet alan bu paşaların ona artık itaat etmemesinin; Eflak, Boğdan ve Sırbistan'ın hepsinin ayrı hükümetler edinmiş olmasının; Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmış olmasının nedeninin tebaanın can ve mal emniyetindeki noksan olduğudur. Keza söylenmesi gereken, bu kadar zayıf bir duruma düştüğü şu anda bu denli zararlı hatalarında ısrar edecek olursa illetinin hızla artacağı; Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasını isteyen devletlerin artık ümitsizliğe kapıldıklarından bu hataları ondan destek ve dostluklarını esirgemek için bir bahane olarak kullanacakları; aksine Babiâli bundan sonra doğru yola girip kişi ve servetleri sağduyulu kurallar ve harfiyen uygulanan kanunların teminatı altına alarak ahalinin tamamını istibdattan kurtaracak olursa bu davranışı karşılığında [Avrupa] devletlerin[in] desteğinin eksik olmayacağı; her ne kadar bir müddetten beri Babiâli açık ve aleni idamlardan kaçınmışsa da gene de gizlice birçok kişiyi kurban ettiğini; bu arada vilayetlerdeki paşaların da aynı şekilde kan dökme-ye devam ettiğini; bütün bunların Avrupa'da pekala bilindiğini; Avrupa'nın Seyda Efendi'nin nasıl zehirlendiğini, Revandizli Mehmed Bey'in, Adana mütesellimi Ali Bey'in ve Silahtar Paşa'nın nasıl öldürüldüğünü; yakın bir geçmişte Pertev Paşa ile damadı Vassaf Efendi'nin nasıl öldüklerini iyi bildiğini; ve bu cinayetlerin Avrupa'nın bütün halklarını kendisine düşman edecek türden olduğudur. Babiâli'ye bu meseleleri ve benzerlerini ciddiyetle hatırlatmak son derecede önemli bir girişim olacaktır.

12 Ağustos 1839
Bryanston Square

EK II

Meclis-i Şura Mazbatası, 23-24 Şaban 1255/31 Ekim-1 Kasım 1839

Şevketlu kerametlu mehabetlu kudretlu velinimetim efendim Padişahım Zat-ı şevketsimat-ı şahanelerine mevhibe-i ilahiye olan mekârim-i ahlak-ı aliye ve hasail-i eşfak-ı seniye iktizasınca tebaa-i Devlet-i Aliyelerinden olan bilcümle ehl-i İslâm ve milel-i saire can u mal ve muhafaza-i ırz u namus hususlarında Şeriat-ı mutahhara mübtega-yı münifi üzere emniyet-i kâmile ih-sanı ile fimaba'd ashab-ı cünhanın davaları alenen görülüp şer'an ve kanunen hüküm terettüp etmeksizin kimsenin hafı ve celi idam ü tesmimi caiz olmamak ve hiçbir ferdin ırz u namusuna bir taraftan tasallut olunmamak ve herkesin kudret ve emlakine göre tayin-i vergi olunmak ve her memleketin miktar-ı nüfus-ı mevcudesine göre asker mutalebesi zımnında bazı usul-ı muktaziye vaz' olunub neferat-ı askeriyenin müddet-i istihdamları dahi tebeyün ve tahdit kılınmak üzere kavanin-i şer'iyeye tesisi murad-ı hayriyet-mutad-ı zıllullahileri mukteza-yı münifinden olarak bu husus-ı hayriyet-nususda evvel emirde erbab-ı meclisin mütalaatı istifsar olunması emr ü ferman-ı hümayunları buyurulmuş olması ile dünkü gün Bab-ı Âli'lerinde akdolunan Meclis-i Şura'da husus-ı mezbura dair kaleme alınan müzekkire kıraat ettirildikde Rabbimiz teala ve tekaddese hazretleri ömr ü ikbal-i şahanelerini ruz-efzun buyursun işbu kavanin-i madelet-ayin muvafık-ı usul-ı şer'-i mübin olarak alelhusus ki müddet-i vafireden beri ne ahkâm-ı celile-i Kuraniyeye ve ne kavanin-i münifeye riayet olunamayıp bir taraftan dahi türlü mevadd-ı zulmiye ve muamelat-ı şedide zuhura gelmesinden dolayı memalik-i Devlet-i Aliyeleri harabiyete yüz tutmuş ve bu cihetle elhaletühazihi cereyan eden usul-ı muhtelle bütün bütün bozulup da mücedded bir suret-i idare vaz' olunmadıkça ve herkesin can u mal ve ırz u namus maddelerinde emniyet-i kâmile hasıl olmadıkça yani nizamat denilen şeylerin evvel emirde esası yapılmadıkça fûruata dair her ne yapılsa merkez-i matluba

getirilmek mümkün olmayacağı ve şimdiki usulün beka ve icrası takdirinde Devlet-i Aliyeleri için tahsil-i kuvvet ve miknet etmenin çaresi bulunamayacağı bedihiyattan bulunmuş olduğundan iktiza eden kavanin-i şer'iyenin mevadd-ı esasıyesi olan şeylerin olvechile vaz' ü tesisine irade-i isabet-âde-i hazret-i şehinşahileri müteallik buyrulması din ü devlet ve mülk ü milleti tecdid ü ihya demek olarak el-hasil şer'-i şerife bundan büyük hürmet ve mülk ü millete bundan azim lutf ü merhamet olmayacağı ve doğrusu bu asar-ı hasene selatin-i maziye hazeratının pek çok isteyip muvaffak olamadıkları madde-i nafi'a olduğundan bi-inayetullahi teala buna muvaffakiyet-i seniyeleri cihetiyle şan-ı şevket-nişan-ı hazret-i hilafetpenahilerinin afakgir olacağı rütbe-i bedahette olub eğerçi teşebbüs olunacak nizamat başlıca şeyler olduğundan kâmilen icrası vakte muhtac olması ve ezcümle tayin-i vergi hususunun evvel emirde taraf taraf tahrir-i emlake mütevakıf bulunması cihetiyle semerat-ı memulesi birdenbire husule gelmeyeceği aşikâr ise de bitemfikihî teala bir kere şüru' olduğu halde gün-be-gün saltanat-ı seniyelelerinin mesalih-i âliyesi ilerleyeceği ve an-be-an memalik-i mahrusaları kesbi mamuriyet edeceği ve hususile işbu idare-i hayriyelerinin şayia-i hasenesi dahilen ve haricen tesir ederek cümle mevadd-ı müşkileyi teshil eyleyeceği vazıhattan olduğuna ve bu usul-ı hayriyet-şümülü adem-i kabul suretinde bulunmak maazallahu teala küfür menzilesinde bulunduğu binaen saye-i adaletvaye-i şehinşahilerinde iktizalarının icrası hususu cümle tarafından yekzeban-ı vifak olarak tensib ve tahsin ve ed'iyeye-i hayriye-i tacdarileri ref'-i icabetgâh-ı hazret-i Rabbü'l-muin kılınmış olub ancak işbu kavanin-i şer'iyeye vaz' olunduktan sonra kâmilen icra olunamayacak ve kanuna mugayir hareket edenlerin mücazat-ı muayyenesinden iğmaz olunacak olur ise Huda negerde şimdiki halin devamından daha muzırr olacağından ila maşaallahu teala istikrar ve tesisi cemi'-i ahkâmın tek milce icrasına dikkat ve nezaret ve hilafına hareket edenler haklarında meratibe ve hatır ve gönüle bakılmayıp yani ashab-ı meratib ve ahad-ı nas siyyan tutulub elhasıl her kim olur ise olsun davaları alenen görülerek mücazat-ı layıklarının icrasına ihtimam ve mübaderet ile hasıl olacağından bu husus-ı lazımu'l-itinaya bilittifak kemal ile ikdam olunması dahi tezekkür ve tasvip olunarak işbu takrir-i çakeri kemal-i şükürgüzari ve memnuniyetle cümle tarafından temhir olunarak takdim-i hakpay-i mealipeyma-yı cenab-ı cihanbanileri kılınmış olmakla ol babda emr ü ferman şevketli kerametli mehabetli kudretli velinimetim efendim Padişahım hazretlerindir.

Husrev [Sadrazam]
Mustafa Asım [Mekkizade, Şeyhülislam]
Halil [Serasker]
Rauf [Meclis-i Ahkâm-ı Adliye reisi]
Es-seyyid Mehmed Said [Ticaret Nazırı]
Ali Necib [Darbhane Müşiri]
Mustafa Reşid [Hariciye Nazırı]
Rıza [Mabeyn-i Hümayun Müşiri]
Ahmed Fethi [Meclis-i Ahkâm-ı Adliye azası]
Mehmed Sadullah [Arabzade, Rumeli Kazaskeri]
Abdürrahim [sudurdan]
Abdülkadir [Emin Beyzade, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye azası]
Abdurrahman [sudurdan]
Mehmed [İstanbul payeli]
Abdülkadir [sudurdan]
Es-seyyid Ahmed Arif
Mehmed Esad [Vakanüvis]
Abdülhak [sudurdan, ser etıbbıa]
Mehmed [Çerkeşli?, sudurdan?]
Abdülfettah [Rumeli payeli]
Mustafa İzzet [Yesarizade, Anadolu Kazaskeri]
Mehmed Esad [İmamzade, sudurdan]
Mehmed Aziz [sudurdan]
Abdülhalim [sudurdan]
Arif bin Mehmed Raif
Es-seyyid İbrahim Halil
İbrahim Edhem [Hazine-i Âmire Defterdarı]
Mehmed Arif [İstanbul payeli]
Mehmed Tefik [İstanbul kadısı]
Mehmed Said [Teşrifatçı]
İbrahim [sudurdan]
Musa Safveti [Mukataat Defterdarı]
Saib [Deavi Nazırı]
Mehmed Necib [Harbiye Nazırı]
Mehmed Şevki [Evkaf Nazırı]
Es-seyyid İbrahim Edhem [Asakir-i Muntazama Müsteşarı]

Mustafa

Arif [Ticaret müsteşarı?]¹⁹³

Tarih-i kayd 29 Şevva[L] 1255 (5 Ocak 1840)¹⁹⁴

Benim Vezirim,

Doğrusu ictimai ukul ve ezhan ile hususat-ı münderice güzel ve etraflı mülhaza olunmuş ve kavanin-i cedide vaz' olunmadıkça tahsil-i miknet ve iktisab-ı asayiş ve refahiyetin çaresi olamayacağı cümle tarafından itiraf kılınmış olduğundan bu husus-ı hayriyet-nususa dair suret-i karar ve irade-i hümayunumuz beyaz üzerine hatt-ı şahanemiz ile ber tafsil ilan olunmuş olmakla bu hususun esası ittifak-ı ara ile karargir olduğu bilinmek için işbu meclis mazbatası divan-ı hümayunumuz kalemine kaydettirilerek badehu nezd-i şahanemizde hıfz olunmak üzere tekrar takdim kılınsın Rabbimiz teala hazretleri şu madde-i hayriyede niyet-i halise ile hareket edenleri dairende felah ve saadete mazhar ve muhalif olanları dahi Kahhar ismi hürmetine zir ü zeber buyursun Amin.

193 Mazbatanın aslında mühürler, suretindeyse isimler yer almaktadır.

194 Bu ibare sadece mazbatanın Name-i Hümayun defterine kayıtlı suretinde yer almaktadır.

EK III

Gülhane Hatt-ı Hümayunu, 26 Şaban 1255/3 Kasım 1839

Bismillahirrahmanirrahim Tebareke ellezi bi-yedihî'l-mülkü ve hüve ala külli şey'in kadîrun

Benim vezirim;

Cümleye malum olduğu üzere Devlet-i Aliyemizin bidayet-i zuhurundan beri ahkâm-ı celile-i Kuraniye ve kavanin-i şer'iyeye kemaliyle riayet olunduğundan saltanat-ı seniyemizin kuvvet ve miknet ve bilcümle tebeasının refah u mamuriyeti rütbe-i gayete vasil olmuş iken yüz elli sene vardır ki gavail-i müteakibe ve esbab-ı mütenevviaya mebni ne şer'-i şerife ve ne kavanin-i münifeye inkıyad ü imtisal olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve mamuriyet bilakis zaaf u fakra mübeddel olmuş ve halbu ki kavanin-i şer'ie tahtında idare olunmayan memalikin payedar olamayaacağı vazihattan bulunmuş olup cülus-ı hümayunumuz ruz-ı firuzundan beri efkâr-ı hayriyet-asar-ı mülükânemiz dahi mücerret imar-ı memalik ve inha ve terfih-i ahali ü fukara kaziyeye nafiasına münhasır ve Memalik-i Devlet-i Aliyemizin mevki-i coğrafisine ve arazi-i münbitesine ve halkın kabiliyet ü istidatlarına nazaran esbab-ı lazimesine teşebbüs olduğu halde beş on sene zarfında bitevfikihi teala suret-i matlube hasıl olacağı zahir olmakla avn ü inayet-i hazret-i Bari'ye itimat ve imdad-ı ruhaniyet-i cenab-ı Peygamberi'ye tevessül ve istinad birle bundan böyle Devlet-i Aliye ve Memalik-i Mahrusemizin hüsn-i idaresi zımında bazı kavanin-i cedide vaz ü tesisi lazım ü mühim görünerek işbu kavanin-i mukteziyenin mevadd-ı esasiyesi dahi emniyet-i can ve mahfuziyet-i ırz u namus u mal ve tayin-i vergi ve asakir-i mukteziyenin suret-i celp ve müddet-i istihdamı kaziyelerinden ibaret olup şöyle ki dünyada can ve ırz u namusdan e'azz bir şey olmadığından bir adam onları tehlikede gördükte hilkat-i zatiye ve cibillet-i fitriyesinde hıyanete meyl olmasa bile muhafaza-i can u namusu için elbette bazı suretlere te-

şebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzırr olageldiği müsellemler olduğu misillü bilakis can u namusundan emin olduğu halde dahi sıdk u istikametten ayrılmayacağı ve işi gücü hemen devlet ve milletine hüsn-i hizmetten ibaret olacağı dahi bedihi ve zahirdir ve emniyet-i mal kaziyesinin fıkdanı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayıp ve ne imar-ı mülke bakamayıp daima endişe ve ıztıraptan hali olamadığı misillü aksi takdirinde yani emval ü emlakinden emniyet-i kâmile olduğu halde dahi hemen kendi işiyle ve tevs-i daire-i taayüşüyle uğraşıp ve kendisinde gün-be-gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ona göre hüsn-i harekete çalışacağı şüpheden azadedir ve tayin-i vergi maddesi dahi çünkü bir devlet muhafaza-i memaliki için elbette asker ü leşkere ve sair mesarif-i mukteziyeye muhtac olarak bu ise akçe ile idare olunacağı ve akçe dahi tebaanın vergisiyle hasıl olacağına binaen bunun bir hüsn-i suretine bakılmak ehemm olup gerçi mukaddemlerde varidat zannolunmuş olan yed-i vahid beliyesinden lehü'l-hamd Memalik-i Mahrusemiz ahali bundan evvelce kurtulmuş ise de alat-ı tahribiyeden olup hiçbir vakitte semere-i nafiası görülemeyen iltizamat usul-i muzırrası elyevm cari olarak bu ise bir memleketin mesalih-i siyasiye ve umur-ı maliyesini bir adamın yed-i ihtiyarına ve belki pençe-i cebr ü kahrına teslim demek olarak ol dahi eğer zaten bir iyice adam değilse hemen kendi çıkarına bakıp cemi-i harekât ü senkenatı gadr u zulmden ibaret olmasıyla ba'dezin ahali-i memalikden her ferdin emlak ve kudretine göre bir vergi-i münasip tayin olunarak kimseden ziyade şey alınmaması ve Devlet-i Aliyemizin bahren ve berren mesarif-i askeriye ve sairesi dahi kavanin-i icabiye ile tahdid ü tebyin olunub ona göre icra olunması lazımedendir ve asker maddesi dahi ber minval-i muharrer mevadd-ı mühimmeden olarak eğerçi muhafaza-i vatan için asker vermek ahalinin fariza-i zimmeti ise de şimdiye kadar cari olduğu vechile bir memleketin aded-i nüfus-ı mevcudesine bakılmayarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyade ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizamsızlığı hem de ziraat ü ticaret mevadd-ı nafiasının ihlalini mucib olduğu misillü askerliğe gelenlerin ila nihayeti'l-ömr istihdamları dahi füturu ve kat-ı tenasülü müstelzim olmakta olmasıyla her memlekette lüzumu takdirinde talep olunacak neferat-ı askeriye için bazı usul-ı hasene ve dört yahut beş sene müddet istihdam zımında dahi bir tarik-i münavebe vaz' ü tesis olunması icab-ı haldendir. Velhasıl bu kavanin-i nizamiye hasıl olmadıkça tahsil-i kuvvet ve mamuriyet ve asayiş ü istirahat mümkün olmayıp cümle-

sinin esası dahi mevadd-ı meşruhadan ibaret olduğundan fimaba'd ashab-ı cünhanın davaları kavanin-i şer'iyeye iktizasınca alenen ber vech-i tetkik görülüp hükmolunmadıkça kimse hakkında hafı ve celi idam ü tesmim muamelesi icrası caiz olmamak ve hiç kimse tarafından diğerinin ırz u namusuna tasallut vuku bulmamak ve herkes emval ü emlakine kemal-i serbestiyle malik ve mutasarrıf olarak ona bir taraftan müdahale olunmamak ve faraza birinin töhmet ve kabahati vukuunda onun vereseşi ol töhmet ve kabahatten beriyü'z-zimme olacaklarından onun malını müsadere ile vereseşi hukuk-ı irsiyelerinden mahrum kılınmamak ve tebaa-i saltanat-ı seniye-mizden olan ehl-i İslâm ve milel-i saire bu müsaadat-ı şahanemize bila istisna mazhar olmak üzere can u ırz u namus u mal maddelerinden hükm-i şer'i iktizasınca kâffe-i memalik-i mahrusemiz ahalisine taraf-ı şahanemizden emniyet-i kâmile verilmiş ve diğer hususlara dahi ittifak-ı ara ile karar verilmesi lazım gelmiş olmakla Meclis-i Ahkâm-ı Adliye azası daha lüzumu mertebe teksir olunarak ve vükela ve rical-i Devlet-i Aliyemiz dahi bazı tayin olunacak eyyamda orada ictimâ ederek ve cümlesi efkâr u mütalaatını hiç çekinmeyip serbestçe söyleyerek işbu emniyet-i can u mala tayin-i vergi hususlarına dair kavanin-i mukteziye bir taraftan kararlaştırılıp ve tanzimat-ı askeriye maddesi dahi Bab-ı Seraskeri Dar-ı Şurası'nda söyleşilip her bir kanun karargir oldukça ila maşaallahu teala düsturü'l-amel tutulmak üzere balası hatt-ı hümayunumuz ile tasdik ve tevşih olunmak için taraf-ı hümayunumuza arz olunsun ve işbu kavanin-i şer'iyeye mücerret din ü devlet ve mülk ü milleti ihya için vaz' olunacak olduğundan canib-i hümayunumuzdan hilafına hareket vuku bulmayacağına ahd ü misak olunup Hırka-i Şerife odasında cemi-i ulema ve vükela hazır oldukları halde kalem billah dahi olunarak ulema ve vükela dahi tahlif olunacağından ona göre ulema ve vüzeradan velhasıl her kim olur ise olsun kavanin-i şer'iyeye muhalif hareket edenlerin kabahat-ı sabitelerine göre tedibat-ı layıklarının hiç rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrası zımında mahsusan ceza kanunnamesi dahi tanzim ettirilsin ve cümle memurinin elhaletühazihi mikdar-ı vafi maaşları olarak şayet henüz olmayanları var ise onlar dahi tanzim olunacağından şer'an menfur olup harabiyet-i mülkün sebep-i azamı olan rüşvet madde-i kerihisinin fimaba'd adem-i vukuu maddesinin dahi bir kanun-ı kavi ile tekidine bakılsın ve keyfiyat-ı meşruha usul-i atıkayı bütün bütün tağyir ü tecdid demek olduğundan işbu irade-i şahanemiz Dersaadet ve bilcümle Memalik-i Mahrusemiz ahalisine ilan ü işaa olunacağı misillü düvel-i mütehabbe dahi

bu usulün inşaallahu teala ilelebet bekasına şahit olmak üzere Dersaadet'imizde mukim bilcümle süferaya dahi resmen bildirilsin. Hemen Rabbimiz teala hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavanin-i müessesenin hilafına hareket edenler Allahu teala hazretlerinin lanetine mazhar olsunlar ve ilelebet felah bulmasınlar Amin

[Yemin]¹⁹⁵

Hatt-ı hümayunumda münderiç olan kavanin-i şer'iyenin harf-be-harf icrasına ve mevadd-ı esasiyenin fûruatına dair ekseriyet-i ara ile karar verilen şeylere müsaade eyleyeceğime ve hafi ve celi haricen ve dahilen taraf-ı hümayunuma ilka olunan şeyleri kavanin-i müesseseye tevfiik ve tatbik etmedikçe kimsenin lehine ve aleyhine hüküm ve ferman etmeyeceğime ve vaz' olunmuş ve olunacak kavaninin tağyirini buyurmayacağıma va[lla]hi

195 Bu yemin hatt-hümayunun kendisinde yer almamakta, mazbatanın bulunduğu dosyada ayrı bir varaka olarak bulunmaktadır.